

V. ALTOA

LÄÄNEMAA KULTUURILISED OLUD

ÄRATRÜKK EESTI KIRJANDUSE SELTSI KODU-
UURIMISE TOIMKONNA TOIMETUSEL ILMUVAST
KOGUTEOSEST E E S T I VIII — L Ä Ä N E M A A

TARTU, 1939

63640

V. ALTOA

LÄÄNEMAA KULTUURILISED OLUD

ÄRATRÜKK EESTI KIRJANDUSE SELTSI KODU-
URIMISE TOIMKONNA TOIMETUSEL ILMUVAST
KOGUTEOSEST E E S T I VIII — L Ä Ä N E M A A

28954.

TARTU, 1939

ALTOJA V

LÄÄNEMAA
KULTUURISSA OLUJ

2-63640

A-13043

KULTUURILISED OLUD. Vanimad kultuurilise elu avaldused Läänemaal olid nagu mujalgi ühenduses kirikuga. Õieti võis varasemal katoliku ajal peale vallutussõda juttu olla üksnes aadlike, vaimulikkude ja linnakodanluse vaimse elu avaldusist; talupoegade juures piirdus see vahest ainult võõrkeelse jumalaorjusega. Ja sajandeiks jääb maarahva õpetamise sihiks kasvatada teda kõlvuliseks koguduse liikmeks, kes mõnevõrragi suudaks sisuliselt mõista usku, milles teda juhutati. Selle praktilise ülesande teostamine lasub vaimulikel — preestritel, hiljemini õpetajail ja nende abilisel — köstreil, missugusest ametist lõpuks välja kasvab eriline koolmeistri kutse.

Läänemaa vanim kool on Haapsalu toomkool. Kui leedulased rüüstasid Vana-Pärnut 1263. a., hukkus sealne toomkirik ühes toomkooliga. Uus toomkirik ehitati Haapsalu lossi ja seal avati umbes 1280. a. ka toomkool. Õpetus koolis pidi olema nagu kõikjal tolleaegseis toom- ja kloostrikoolides ladinakeelne, selle õppekavaks *trivium* (grammatika, retoorika ja dialektika), võib-olla ka *quadri-vium* (aritmeetika, geometria, astronoomia ja muusika). Haapsalu toomkooli mainitakse ürikuis veel 1320. ja 1334. a., viimast korda XVI sajandi esimesel veerandil. Toomkooli pääses ka üksikuid eestlasi õppima, kes siis astusid vaimulikesse või riigiametisse. Nii on Haapsalus 1514. a. teotsenud notarina Johannes Pulck, kes pidi olema saanud vastava hariduse.

Maarahva vaimuelu eest hoolitsejais olid vaimulikud. Et süvendada rahva usuelu, nõudsid kirikujuhid jutlustamist rahva keeles ja usualgmete õpetamist. 1422. a. Valgas peetud maapäev andis välja piiskop Johann Ambundi' algatusel kirikuelu korraldava maaseadluse. Selles nõuti mõisnikelt mittedakste laste ristimisele saatmist ja talurahva vabaks jätmist pühapäeviti kirikusse pääsemiseks. Kirikuõpetajailt nõuti maarahvale issameie, Ave Maria, usutunnistuse ja kümne käsu õpetamist. Tegelikult oli nimetatud maaseadlusel vähe tagajärgi. Enne reformatsiooniaega on teeneid Läänemaa kiriku, seega ka üldse vaimuelu parandamisel kahel Saare-Lääne piiskopil, Johannes III Orgas'el (1491—1515) ja Johannes IV Kievel'il (1515—27), kuigi mõlema nimetatud kirikujuhi peategevusalaks kujunes Saaremaa. Piiskop Orgas oli näinud oma visitatsioonidel, et talupojad elavad toorestunult ja patuselt. Kümme käsku ei tunta, sest neist pole kuulnudki. Süüdlasiks sellises kurvas olundis peab ta eeskätt vaimulikke. Ta kutsus kokku oma piiskopkonna vaimulikud sinodile Haapsalu katedraali 23. juuniks 1505. a. Sel sinodil anti rida määrusi, mis osalt käsitlevad vaimulikkude endi elu, osalt määravad koguduse liikmete usulise ja vaimse elu juhtimist. Vaimulikud peavad kasustama kõiki võimalikke vahendeid, et noored eestlased alates 18. eluaastast vähemalt ülestõusmispühadel tuleksid pihile ja armulauale. Hingekarjane õpetagu igal pühapäeval rahvale issameiet, Ave Mariat ja usutunnistust rahva keeles. Lisaks sellele õpetatagu eestlasile veel lühikest palve-

kest: „Jeesus Kristus, elava Jumala poeg, kes sa oled sündinud Neitsist Maarjast, halasta minu peale!“ Palveid pidi mitte üksnes pähe õpetatama, vaid ka seletatama, et talupoeg mõistaks, mis ta palub. Esikohale seati käskude tundmine, neid pidi oskama lugeda pihile tulles, samuti ka vakusel piiskopi foogtidele ja ofitsiaalidele. Mitteoskajaid karistatagu kangekaelsuse eest peksuga. Õpetust pidid andma vaimulikud igale talunikule, kes omakorda oli kohustatud kümmet käsku edasi õpetama oma perele ja lastele.

Veel energilisemalt püüdis rahva õpetamist tõsta Orgase järeltulija piiskop Johannes IV Kievel, kuigi temagi tegevus piirdus eeskätt Saaremaaga. Ta visiteeris usinasti oma piiskopkonna kogudusi. 1519. a. pidas Kievel isiklikult visitatsioon Läänemaa kihelkonnis. Et aga puhkes katk, siis katkestas piiskop külastamisreisu ja sõitis augustis 1520. a. Saaremaale tagasi. Järgmisel aastal jätkab Kievel visiteerimist. 22. sept. 1521. a. peab ta visitatsiooni Märjamaal. Kirik on parimini varustatud jumalakodasid piiskopkonnas, kuid koguduse elu on kõlblalt väga madalal järjel. Puuduste kõrvaldamiseks pöördus piiskop 30. sept. 1521. a. Haapsalus peetud Läänemaa vasallidepäeva poole nõudmisega, et mõisnikud kaasa aitaksid talurahva usulis-kõlbla elu tõstmiseks. Iga mõisnik peaks pidama mõisas üht vaest, kes lastele õpetaks issameiet, usutunnistust ja kümmet käsku, neid iga päev ette lugedes. Vasallidepäev otsustas: iga mõis hoolitsegu, et tema talupojad saaksid enam õpetust issameies, usutunnistuses ja kümnes käsus. Kuigi piiskopi nõue jäi praktiliselt tagajärjetuks, pälvib mainitud tõik siiski väljatõstmist, sest see on esimene katse panna ametisse õpetajaid maarahvale Läänemaal.

Kievel kavatses veel parandada rahva usu- ja vaimuelu paremini ettevalmistatud preestrite kaudu. 1523. a. asutas ta Haapsalu toomkooli juurde stipendiumi, et selle abil saaks saata kaht preestrikutsele valmistuvat noormeest välismaa koolesse 5 aastaks edasi õppima, kes pidid pärast jätkama õpinguid ülikoolis. Uuendusmeelse piiskopi kavatsused teostusid ainult vähesel määral, sest varsti järgnesid suured usulised ja poliitilised muudatused — reformatsioon ja Orduriigi lõpp.

Reformatsiooni tulek tõi kaasa pigemini tagasiminekut kui edu. Maale tungis uus usk pikkamööda. Ja kui veel aadlikud saidki paremate eelduste juures linnades puhkenud usupuhastusest kuidagi osa, siis jäid talupojad sellest täiesti kõrvale. Nende senised juhatajad, katoliku vaimulikud, kes olid rahva usuelu eest niikuinii vähe hoolitsenud, olid paljudes kohtades sunnitud lahkuma, sest aadel keeldus vaimulikele tasu maksmast. Uued kirikuteenrid olid endisest halvemad ja hooletumad, nende eesti keele oskus nõrk. Talupoegade seas leidis XVI sajandi keskel tuhande inimese hulgas vaevalt üks, kes oskas issameie palvet, kõnelemata viiest peatükist. Luge-misoskusest polnud juttugi.

Russow'i andmeil olevat mõnel pool Eestis mõisnikud oma kulul lasknud eesti keelt oskavail isikuil pühapäeviti õpetada talupoegadele katekismust, mõnel pool olevat seda teinud ka aadlisoost prouad ja lesed. Need olid üksikud juhud, kuid võimalik, et sellist episoodilist rahva usulist õpetamist tuli ette ka Läänemaal. Ei soodustanud maarahva primitiivse usulise kultuuri tekkimist ka poliitilised olud. Orduriigi lagunemisel XVI saj. III veerandil sattus Läänemaa Taani hertsogi Magnuse valdusse. Uutel võimudel polnud üldse mahti talupoegade vaimuelu eest hoolitsemiseks, sest varsti puhkes sõda venelastega. Aastaid kestvas sõjamõllus hävisid tolleaegsed kultuuriallikad — kirikud. Kogudused olid suuremalt jaolt õpetajaita ja kus neid leiduski, olid need ametitaitjad madala kõlbla tasemega umbkeelsed harimata mehed. Reformatsiooniaegadel jätkas siiski tööd Haapsalu senine toomkool evangeelse linnakoolina. Õppeasutis säilis ka järgnevais sõdades ja püsis läbi terve Rootsi aja, elades üle XVII sajandi lõpul hiilgeaja; alles Põhjasõda katkestas Haapsalu kooli tegevuse lühemaks ajaks.

Maa sattumine Rootsi valdusse XVI sajandi lõppveerandil ei toonud kaasa nimetamisväärset paranemist. Katseid ja kavatsusi siiski tehti. Nii nõuti Lihulas kohalikult regendilt 1581. a. paiku kuningas Johann III käsul, ta seadku ametisse koolmeister, kelle ülalpidamist ja palka lubas osalt tasuda kuningakoda, osalt pidi see tulema kirikult ja õpilasilt. Nõudmise teostamise kohta puuduvad andmed. Alles piiskop J. Jhering'i (1638.—57. a.) tegevus tähistab uue ajastu algust.

1627. a. oli sinod kinnitanud koguduste visitatsiooni korra Eestimaal. 1645. a. täiendas Jhering seda üksikasjaliste eeskirjadega ja pani maksma katehiseerimiskorra. Kirikuõpetajatele tehti kohuseks igal pühapäeval rahvale ette lugeda katekismust ja seda järgmisel pühapäeval lauarahvalt küsida. Õpetaja kõrvale pidi ametisse seatama köster, kel oli samuti ülesandeks lugeda jumalasõna kirikus ja pärast selle kohta kirikulisi küsitella. Mõisus ja taludes pidi tarvitusele võetama aabits.

Muidugi ei teostunud need kavatsused kaugeltki. Takistajaiks olid talupoegade ükskõiksus, aadlike tahtmatus ja vaimulikkude usaldamatus. Rahvas ei käinud kirikus, ja seal seletati jumalasõna nii puudulikult keeles ning keerukalt, et kuulajad said vähe aru. Kodused katsumised jäid sageli viljatuks. Ometi oli piiskopi püüdel ka tulemusi. Lääne-Nigulas oskasid katsumisel 1639. a. vähesed talupojad katekismust lugeda, aga 1654. a. oli juba palju neid, kes lugesid peatükke hästi ja tundsid koguni Lutheri seletusi. Erilist väljatõstmist pälvib aga kooli asutamine Jheringi algatusel 1650. a. rootslasile Noarootsis, kus oli ametis õpetajana piiskopi väimees Hasselblatt. Nimetatud kool on esimene korralik kool P.-Eestis. Üldse pöörsid kirikujuhid kohalikele rootslasile enam tähelepanu ja XVII saj. lõpul märgivad visiteerijad, et rootslaste keskel on lugemisoskus suhteliselt parem kui eestlaste juures. Näit.

Noarootsis oskab 1691. a. enamik talupoegi lugeda, „sest et nad on rootslased“.

Süstemaatilisele rahvaharidusele pani aluse kuningas Karl XI poolt P.-Eestis 1692. a. maksma pandud Rootsi 1686. a. kiriku-seadus. See nõudis kirikuõpetajailt lisaks Pühakirja ettelugemisele koguduseliikmete sunduslikku katsumist. Vaimulikud pidid järele valvama, et lapsed, sulased ja tüdrukud õpiksid lugemist. Koguduseliikmete katekismusetundmise kohta tuli pidada täpsat raamatut. Köster pidi oskama lugeda, laulda ja kirjutada. Tema kohus oli noorsoole neid oskusi õpetada, s. o. köstriametiga olid seotud kooliõpetaja ülesanded. Järelevalve kuulus piiskopile ja konsistoriumile. Teine tähtis seaduslik akt, mis pani aluse koolide asutamisele, on 1690. a. Eestimaa maapäeva otsus, mis teeb köstriks kooli sunduslikuks kõigile kihelkondadele. Nimetatud otsus tehti kuninga soovil, kusjuures mõtte algatajaks oli Eestimaa sinod.

Need olid tähtsamad alused, millel teostus koolielu korraldamine Rootsi aja lõpul. Muidugi ei täidunud püstitatud nõuded kaugeltki. Takistuseks koolide asutamisel olid krundi ja materjali puudumine, koolmeistri palga mittedaamine jm. Segavana mõjusid tülid vaimulikkude ja aadlikkude vahel, eriti viimaste tahtmatus kaasa aidata kooli asjus.

Olukord kooli- ja haridusalal üksikuis Läänemaa kihelkonnis Rootsi aja lõpul on väga ebauhtlane ja ei vasta üldiselt kuidagi seadusis ja määrusis püstitatud nõudeile. Ometi võib märkida nimetamisväärsset edu võrreldes olukorraga Rootsi vallutuste algusel. Pildi olukorrast annavad peamiselt tolelaegsed kirikuvisitatsioonid.

Märjamaal oskavad koguduseliikmed 1699. a. katekismust, mõned ka lugeda. 1707. a. märgitakse, et köster Johan Junkam õpetab lapsi lugema väikese tasu eest (külmitte rukkeid ja koorem puid lapse pealt). Lugema on õpetatud juba 40 last. Kullamaal on alustatud koolimaja ehitamist 1695. a. Hoone valmib alles kahe aasta pärast ja 1698. a. on koolimajas juba kooli peetud mõne poisiga. Õpetajaina toimivad kirikuõpetaja B. Strahlborn, köster ja oletatavasti ka pastori koduõpetaja — üliõpilane. 1707. a. märgitakse koolimaja puudumist. Lugemises ja katekismuses õpetab lapsi köster. Talupojad suhtuvad ettevõttesse hoolimatult, nii et köstril on põhjust kaevata tasu mittedaamise üle. Martnas pole 1694. a. koolimaja. Kirikuõpetaja J. Madeycka õpetab ümbruskonna lapsi lugema. Õppijaid on vähe — 3. Piiskop nõuab koolimaja ehitamist ja järelevalvet mõisnikkude poolt, et vanemad saadaksid lapsi kooli. 1707. a. puudub endisel koolimaja. Õpetust annab poistele köster, kes elab koolimajast eemal. Kirblas on 1698. a. koolimaja, kuid pole õpilasi. Lugemisoskus kihelkonnas on äärmiselt vähene. Hiljemini töötab kool kirikuõpetaja A. Erasm'i juhatusel, sest kihelkonnas pole köstrit. 1707. a. oskavad ainult mõned poisid lugeda. Õpetajaks on sellal köster, kes saab vastava köstritasu. Lihulas on XVII sajandi lõpuaastail teotsend õpetaja saksa lastega; õpetusest said oletatavasti osa ka üksikud eesti lapsed. 1699. a. puudub koolimaja. Lugeda oskavad mitmed poisid, kes õpetust saanud peamiselt vanemait. Õpetanud on ka kirikuõpetaja ja köster. Katekismuse tundmaõppimist korraldas õpetaja Udam esmakordselt armulaualetuli jaoks kaks korda aastas 1—2 tundi päevas. 1707. a. katsumisel tuntakse hästi katekismust, väga paljud oskavad lugeda. Usuõpetust jagas kirikuõpetaja ise, lugemist, kirikulaulu ja katekismust köster. Vigalas oli 1687. a. juba kool, kus õppis 15

poissi. Praost M. Embken otse meelitas lapsi kooli, andes andekamaile prii-ülalpidamist ja rikkamate talunikkuude lastele vilja. Mihklis oli kavatsus 1694. a. kooli asutada, ent ei lepitud kokku, kas asutada see Lääne- või Pärnumaa ossa. Lugemisoskus oli väga vähene. Talupojad on valmis lapsi kooli saatma, kuid raskusi teeb leiva ja rõivaste puudus. Koolimaja pole, veel 1708. a. töötab kool 10 poisiga köstrimajas. Paljud oskavad lugeda. Õpetanud on kirikuõpetaja, peamiselt aga köster Adam Falk. Karusel jätab katekismuse tundmine 1707. a. soovida. Koolimaja vist puudub. Köster ei saa lapsi õpetada, sest sõjaoludest tingitud väljaminekute tõttu ei saada talupojad lapsi kooli. Hanilas takistavad koolimaja ehitamist tülid koolimaja asukoha pärast. Juba enne 1693. a. oli Virtsu mõisa omanik andnud kooli asutamiseks tüki maad, kuid kirikueestseisjad ei tahtnud seda anda köstrile ega koolmeistrile. Koolimaja pole veel 1699. aastalgi. 1707. a. palub köster end vabastada kohalt, sest ta ei saa kustki ülalpidamist. Ta ülesandeks on noorte õpetamine, kuid keegi ei saada oma lapsi kooli. Ridalas puudub 1698. a. koolihoone. Lapsed oskavad lugeda; neist oli mõningaid õpetanud kirikuõpetaja, teistele olid juba lugeda oskajad õpetanud edasi. Köster ei saa mingit tasu õpetamise eest. 1707. a. on lugemisoskus võrdlemisi levinenud. Lääne-Nigulas täidab 1698. a. koolmeistri kohuseid köster. Koolihoone on ühtlasi ka köstri elamuks. Lapsed ei taha köstri juures koolis käia. Need, kes juba oskavad lugeda, õpetavad teistele edasi. Luge-daoskajaid leidub rohkesti, nii ka 1707. a. Köster on hoolas, oskab peale lugemise ka kirjutada. Noarootsi kooli on mainitud juba eespool. 1698. a. oli köstrimaja külge ehitatud koolimaja. Köster õpetab lapsi tasu eest, need õpetavad omakorda teisi. 1707. a. oskavad paljud vanad ja noored lugeda. Peale köstri jagavad õpetust suuremais küldades koolmeistreina töötavad talupojad, kes õpetavad naabrite lapsi. Vormsis pole 1698. a. koolimaja. Köster kaebab, et tal pole millestki elada. Õpetab siiski noori. 1707. a. märgitakse, et eriti noorem põlv oskab lugeda. Vanemad õpetavad ise oma lapsi, nii et need tulevad harva köstri juurde.

Nagu selgub eespooltoodust, oli Läänemaal köstriks Rootsi aja lõpul enam-vähem teostatud ja vähemalt kirikute lähedal elavad lapsed said õpetust lugemises ja usualgmeis.

Maa sattumine Vene valitsuse alla hävitas peaaegu kõik senised saavutused. Kuigi jäi kehtima Rootsi kirikuseadus, mis korraldas ka koolielu, ja keskvalitsuse poolt nõuti juba 1711. a. laste koolisaatmist, ei teostatud tegelikult midagi. Aadlikud polnud põrmugi huvitatud maarahva koolist, veel vähem tahtsid nad selleks kulu kanda. Vaimulikud suutsid vähe korda saata. Köstrikoole leidub ainult üksikuis kogudusis. Kõige enam tehti koduõpetuse alal. XVIII sajandil kujuneski valdavamaks õpetamisviisiks, et luge-daoskajad õpetasid teistele oma teadmisi edasi.

1724.—26. a. olid köstriks koolimajad Kullamaal, Lihula-Kirblas, Mihklis ja Märjamaal. Lugemist õpiti ainult kodus Hanilas, Karusel, Mihklis, Märjamaal ja Noarootsis. Nii köstriks koolis kui ka kodus Kullamaal, Lihula-Kirblas ja Vigalas. Samas ajavahemikus on kirikuõpetajate andmeil luge-daoskajaid: Kullamaal 466, s. o. 26.1% lugemisealiste arvust; Lihula-Kirblas on vastavad arvud 65 e. 12.9%; Vigalas 86 e. 11.1%; L.-Nigulas 70 e. 7%. Lugemine oli eeskätt meeste oskus. Lihula-Kirbla kirikuõpetaja andmeil oli 1724. a. õppinud lugemist 60—70 talupoissi, aga ka mõned naised olid hakanud õppima meestelt lugemist. Alles sajandi lõpul, kui suurenevad töökoormised tõmbasid mehi kodust enam eemale kui naisi, muutub lugemine peaaegu ainult naiste oskuseks. Laste lugemisoskusest 1724.—26. a-st on teateid 4 khk-st. Märjamaal oskas lugeda 40 last, mis moodustas 14.3% õppimisealiste (8—15-a.) laste arvust; Ridalas on need arvud 65 e. 14.1%; Mihklis 20 e. 7.4%; Martnas 20 e. 7.4%.

1729. a. tehti kodune katsumine kirikuõpetajaile sunduslikuks. Lugemaõppimist õhutab kirik surve abil. 1730. a. tegi konsistoorium korralduse, et noori inimesi, kes ei oska lugeda, ei lastaks armulauale. Ka ei lubatud laulatada pruutpaare, kes ei oska lugeda ega tunne viit peatükki. Mittelugedaoskajaid sunniti taguma leeriõpetusele. Leer jääbki terve sajandi jooksul pea ainsaks organiseeritud õpetuskohaks. Olukorda ei parananud ka keisrinna Katarina II algatatud reformikavatsused. Keisrinna oli Baltimaail käies näinud talurahva kisendavalt-viletsat seisundit ja nõudis rüütelkonnalt muu hulgas ka koolide järje tõstmist. Valitsuse hool kandis mõnevõrra vilja Liivimaal, kus jõuti tegelikkude sammudeni koolide asutamises. P.-Eestis ei jõutud kaugemale, kui et 1768. a. maapäev sedastas, et „talupoegade koolid on juba mitmel pool õnnistatud alguse võtnud, ja olevat loota, et nad saavad pea üldiseks, mille kohta ei avalda keegi vastumeelsust“. Nii ei takistanud, kuid ka ei soodustanud keskasutised kohapealset algatust. Ja kui kuski midagi tehti, siis tänu kohalikele pastoreile ja mõisnikele.

Aleksander I ajal allutati koolid Baltimaal haridusministeeriumile, kes teostas oma haldust õppekonna kuraatori kaudu. Koolide järelevalvet pidi teostama Tartu ülikool, kes nimetas koha peale kreisi koolide inspektori. Viimane pidi töötama koos kirikuõpetajatega. Maarahvale määratud koolest allusid sellele koolivalitsusele ainult kihelkonnakoolid, millede asutamist kirikukogudustesse nõudsid 1803. a. üleriiklikult maksuma pandud „esialgsed rahvahariduse määrused“. Lähemalt fikseeriti kohalik koolikorraldus Tartu ülikoolile allutatud koolide statuudis 1804. a. Läänemaa sai kõnesolevast reformist osa vahest ainult ses ulatuses, et ametisse pandi kreisi koolide inspektor, Haapsalu linnakool korraldati ümber kreiskooliks ja Lihulas avati elementaarkool, mis vastas kavalt statuudis ettenähtud kihelkonnakoolile. Maarahva õpetust reform ei riivanud. Sel alal oli edu ainult üksikuis kihelkonnis, nagu näitavad kirikukatsumiste protokollid. Üldiselt on püsitud Rootsi aja lõpu tasemel või koguni tagasi mindud.

Hanilas ja Varblas on 1739. a. ametis köster, kes täidab ühtlasi koolmeistri kohuseid. Ta saab igalt talult palgaks külimitu vilja; tasu maksvad mõisadki peale Mõtsu. Ka Varbla abikirikul on ametis köster, kes samuti saab tasu taludelt, kuid mõisad ei maksa midagi. Varbla köster on vilets lugija ja laulja. Katekismus ja lauluraamat leidub pea igas talus, Uus Testament harva. 1749. a. ei oska vanemad inimesed lugeda ega tunne palveid. Noorte oskus on võrdlemisi rahuldav. Lauluraamat ja katekismus on juba igas talus, Uus Testament paljudel, Piibel üksikuil. 1811. a. puuduvad koolid, kuid kõik armulaualetulijad oskavad lugeda. Karusel õpivad lapsed 1735. a. üksteiselt, köstri juurde tulevad ainult üksikud. Leeri peetakse kaks korda aastas 2—4 nädalat. Kodust katsumist toimetab õpetaja haigete külastamise puhul. Taludes on kõikjal lauluraamat ja katekismus, Uus Testament puudub paljudel. 1749. a. oskab enamik väga hästi lugeda. Köster-koolmeister on tubli. Armulauale lastakse mõnesid, kes väga rumalad, ka ilma lugemisoskusega. Leeri peetakse kevaditi 3 nädalat, sügisel 5—6 nädalat. 1811. a. seis samasugune, koole pole. Kullamaal täidab 1739. a. koolmeistri kohuseid köster. Õpetust antakse 2 korda aastas 3—4 nädalat. Vanemad saavad

lapsi õpetusele meelsasti. Kirikuõpetaja J. Gutsleff on pidanud varemini iga aasta koduseid katsumisi. Piirsalu kabeli juures on ametis koolmeister, kes loeb rahvale Piiblit neil pühapäevadel, mil pastor ei jutlusta. 1749. a. on kogudus lugemises ja kirjatundmises korralik. Piirsalu koolmeister on oma ametis korralik, õpetab lastele lugemist. A. 1790 on märgitud, et igal külal olevat oma kool, kuid 1811. a. leidub protokollis tähendus, et talupoegade koolid puuduvad. Lihulas peab köster-koolmeister 1739. a. eesti leeri 2 korda aastas, kolm nädalat. Vanemad ei tee lastele õppimises takistusi. 1749. a. on Lihula ja Kirbla kogudus lugemises ja kirjatundmises korralik. Paljudes peredes leiduvad Piibel ja Uus Testament, teisi raamatuid on igas talus. 1768. a. peab Matsalu mõisa omanik, major Huene, ametis talupojast koolmeistrit, mujalt käivad lapsed köstri juures õppimas. Piiblit leidub harva, lauluraamat ja katekismus on pea kõikjal. Lääne-Nigulas oskavad 1768. a. vanad ja noored raamatust lugeda ja tunnevad peatükke. Erilist innukust õppimises avaldavad naised ja noorem põlv. Leeri peetakse kaks korda aastas 3 nädalat. Koole ei ole. Lapsi õpetavad vanemad ise või köster. Piiblit ja Uut Testamenti leidub harva, käsiraamat aga on olemas igal talul. Suuremas osas mõisades peetakse hommiku- ja õhtupalvust teenijaskonnale. Koduseid katsumisi korraldatakse nii sageli, kui võimalik. 1788. a. on kihelkonnas juba koole. Martnas annab köster-koolmeister 1739. a. suvel ja võimaluse järgi talvelgi pühapäeviti katekismuseõpetust. Lapsi valmistatakse leeriks 4—5 nädalat. Vanemad ei taha lapsi kooli saata. Koduseid katsumisi korraldatakse talviti. 1749. a. ei oska vanemad inimesed lugeda, nooremad aga üsna rahuldavalt. Katekismuseõpetust peetakse igal pühapäeval. Aastas korraldatakse 4—5-nädalane lasteõpetus. Ehmjas ja Rannamõisas on ametis koolmeistrid; mujal õpitakse üksteiselt. 1769. a. töötab Rannamõisas kool, Lähtru lapsed aga käivad köstri juures koolis. Piiblit leidub harva, teisi raamatuid pea igas talus. 1811. a. püsib Rannamõisa kool. Mihklis peetakse 1739 läbi aasta pühapäeviti katehhisatsiooni, kui pole erilisi takistusi. Saksa lapsed saavad õpetust pastorilt, eesti lapsed õpivad üksteiselt. Leeri peetakse 2 korda aastas kolm nädalat. Külades on Uus Testament haruldane, katekismus ja käsiraamat on igas talus. Pastor J. Salemann palub ehitada Mihklisse kihelkonnakooli maja, kuid 1768 pole seda veel olemas. Märjamaal on 1749 köster ühtlasi koolmeistriks. Palgaks on tal maa, peale selle saab ta tasu mõisust ja taludest. Katehhisatsiooni peetakse pidevalt, koduseid katsumisi juhuslikult. Saksa lapsi õpetab pastor, eestlased õpivad üksteiselt külades. Leer 2 korda aastas 3—4 nädalat. 1768. a. pole koole. Pea igas talus on Uus Testament, katekismus ja käsiraamat, Piibel harva. Koguduse lugemine ja katekismusetundmine on rahuldavad. Ridalas on 1739. a. ametis köster, kes õpetab lapsi mõisust ja taludest saadava lisapalga eest. Leeri peetakse 4—6 nädalat. Kihelkonda on ehitatud suur koolimaja, kuid keegi ei saada lapsi sinna, olgugi et igal sügisel manitsetakse selleks vanemaid. Kodust katsumist korraldab pastor haigete juures käies. 1769. a. peetakse leeri kirikuõpetaja juhatusel. Head õppijad käivad seal 3, nõrgemad 4 nädalat. Üldiselt õpetavad vanemad ise lapsi, ainult Ungrus olevat kool. Uus Testament leidub igas majas, Piibel harvemini. XVIII sajandi lõppaastail olevat igas mõisas olnud kool. Vigalas täidab 1739. a. köster koolmeistri ülesandeid, kuid paljud lapsed õpivad üksteiselt. Leer 2 korda aastas 3 nädalat. Eelmsil aastail on korraldatud kodust katsumist. 1768. a. peetakse kirikus katekismuseõpetust igal teisel nädalal. Liiga rumalaid ja vanu võetakse armulauale lugemisoskuseta. Eesti lapsi õpetab köster tasuta eest, kuid neid käib õppusel väga vähe. Piibel on enamikus taludes, Uus Testament ja käsiraamat kõigis.

Rahva õpetuse puudulikku taset iseloomustab külakoolide arv ajavahemikus 1785—1813. Pärissorjuse kaotuse eelõhtuks jõutakse olukorda, millest enam allapoole minna ei saa.

50. Külakoolide arv a. 1785—1813.

Kihelkond	A a s t a d								Märkused
	1785	1787	1789	1795	1798	1803	1806	1813	
Hanila-Varbla	0	2	0	0	0	—	0	0	1795. a. lahtris andmed 1796. a. kohta.
Karuse	0	0	0	0	0	—	0	—	
L.-Nigula . .	0	—	—	0	—	—	0	0	1787. ja 1789. a. koolimaju ei ole, kuid
Lihula-Kirbla.	0	2	0	0	0	—	0	0	
Martna	1	7	0	1	0	1	0	0	koolmeistreid on.
Mihkli	0	3	0	0	0	—	0	0	1789. a. lahtris 1790. a. andmed.
Märjamaa . .	0	0	0	0	0	—	0	0	
Noarootsi . .	0	0	0	0	0	—	0	0	1787. a. lahtris 1788. a. andmed.
Ridala	0	8	1	0	0	—	0	0	
Vigala	0	—	0	0	0	—	0	0	
Vormsi	—	0	—	0	—	—	0	0	
Kokku	1	22	1	1	0	1	0	0	

Maarahva vabastamine pärisorjusest teostub 1816. a. talurahvaseadusega. Nimetatud seadus nõuab mõisakogukondadelt vähemalt ühe kooli asutamist ja ülalpidamist 1000 mõlemast soost hinge kohta. Lähem korraldus oli jäetud talurahvaseaduse teostamise komisjoni hoolde. 1819. a. loodi keisri käsul Eestimaal alatine komitee külakoolide asutamiseks ja valitsemiseks. Viimane pidi koostama rahvakoolide õppeplaani, hankima õpetajaid, valvama käsikäes kohalikkude kirikuõpetajatega koolide tegevuse järele ja aru andma koolide olukorrast kuraatorile. Uue korra järgi pidid koolid jääma talurahva ülal pidada. Konsistoorium ei leppinud kirikuõpetajate allutamisega komiteele; kindralkuberneri toetusel ta saavutas 1824. a., et koolide revideerijaiks jäid pastorid, kes esitasid aruande konsistooriumi kaudu.

Tegelikku olukorda ei parandanud uued korraldused. Veel 30-ndail aastail teostus rahva õpetamine pea eranditult kodu- ja leeriõpetuse kaudu, mida kontrollisid vaimulikud. Lugemisoskuse süvendamiseks asutati paljudes kihelkondades p ü h a p ä e v a k o o l e, kus lapsi õpetasid lugedaoskajad talunikud. Mitmel pool olid ametis rändavad lugemisõpetajad, kes liikudes külasid mööda levitasid õpetust. Lapsed, kes polnud omandanud lugemist kodus, saadeti nn. k a r i s t u s k o o l i. Neid pidasid enamasti köstrid ja seal tuli käia leerini. Selle kõrval asutati siin-seal v a l l a k o o l e, kuid nende asutamine sõltub nähtavasti täiesti kohalikkude kirikuõpetajate hoolest ja mõisnikkude heatahtlikkusest. Rõõmustava erandi moodustab V i g a l a kihelkond, kuhu muude ürituste kõrval 1824. a. avati parun Uexküll'i poolt köstri juures k i h e l k o n n a k o o l, millest 20 aastat hiljemini kujunes s e m i n a r. Koolide arv näitab tõusu 40-ndail aastail, ja 1856. — uue talurahvaseaduse kehtima hakkamise aastal, võib kõnelda juba mingist koolivõrgust, kuigi hõredast ja paiklikust.

Hanilas ja Varblas pole 1845. a-ni midagi tehtud, alles sel aastal avati karistuskooll Illustes. 1849. a. on koolid Illustes ja Massus. Karusel on 1837. a. ametis rändõpetaja. Vatlas Pajumaa külas asutatakse kool a. 1838. Koolis õpetatakse peale lugemise, kirjutamise ja laulmise ka rehendamist. 1851. a. on koolide arv juba 3, nende hulgas kihelkonnakool pastoraadis. Kullamaal otsustab kirikukonvent igas mõisas lugemisõpetaja ametisse panna. Õppimine on sunduslik. Kõrvalehoidjaid saadetakse Kullamaa ja Piirsalu kõstri juurde karistuskooli. 1837. a. on ametis 20 lugemisõpetajat. 1845. a. töötab kool Teenusel 20 poisiga, kõstrikooll Kullamaal 10 p. ja Piirsalus 10 poisiga. A. 1854 on koolide arv 4; õpetus on kõigis puudulik. Lihulas ja Kirblas on 1836. a. kaks karistuskooli. Alevi saksakeelses elementaarkoolis õpib ka eesti lapsi. 1838. a. on juba 4 karistuskooli. 1840. a. teotseb 16 pühapäevakooli, kus õpetavad talumehed. Esimene kool Lihula kihelkonnas avatakse 1847., Kirblas 1851. a. Järgmisel aastal töötab lisaks koolile veel 5 rändõpetajat. Lääne-Nigulas asutatakse 1837. a. kolme mõisa koolid, 1840. a. on koolide arv juba 4, 1845. a. — 6. Siis aga langeb 1849. a. koolide arv kahele. Martnas on 1837. a. 5 kooli, järgmisel aastal 7; neis õpib 123 poissi ja 93 tütarlast. Edasi näitab koolide arv kõikumist, tõustes 1840. a. 9-ni; 1852. a. töötab 6 kooli. Mihklis pole 1837. a. ei pühapäevakooli ega rändõpetajaid, kuid töötab karistuskooll. Külades juhivad laste õpetamist selleks valitud talunikud. Õpetus toimub õhtuti kord nädalas. Koole pole 1855. a-ni. Märjamaal avatakse 1836. a. karistuskooll kõstri juurde. Lapsi õpetavad võõrmüürid pühapäeviti, peale selle on igas kogukonnas ustav isik, kes valmistab lapsi leeriks. 1843. a-ni on kaks kooli, 1851. a. lisandub veel kolmas. Noarootsis töötab 1835. a. 16 pühapäevakooli, kus õpetavad kirjaoskajad talumehed. Kavatakse avada karistuskooll, kuid ei saada kustki õpetajale palka. Pühapäevakoolid, mille arv tõuseb 19-ni, püsivad ka veel 1848. a. Ridalas avab lesk paruniproua Ungern-Sternberg 1836. a. omal kulul 3 kooli. Neis õpib 1837. a. 39 poissi ja 22 tütarlast. Peale selle töötab pühapäevakool. 1842. a. on pühapäevakooli õpetajaid kihelkonnas 14. 1845. a. on 2 kooli jäänud seisma, juurde avatud üks. 1848. a. töötab 2 kooli. Vigalas on 1823. a. alates kihelkonnakool, kus õpib 1837. a. 34 poissi, 1833. a. avatakse veel teine kool, kus õpilaste arv on 85. 1836. a. on ametisse pandud lugemisõpetajad, kes töötavad aga väheste tulemustega. 1839. a. avati Vigala vaestemajas pühapäevakool. 1844. a. muudetakse kihelkonnakool seminariiks, peale selle on veel neljas mõisas koolid; 1848. a. tõuseb see arv 5-ni. Vormsis teotsevad 1825. a. pühapäevakoolid. 1836. a. on kavatus avada kõstrikooll, mis oleks ühtlasi ka karistuskooll. Igas külas on tegevuses pühapäevakoolid, üldse 12. 1841. a. on kõstri- ning karistuskoolis 10 õpilast.

Säärane olukord kestab 1848. a-ni. 1850-ndate aastate alguses leidub nn. talurahvakoole kõigis kihelkonnas, peale Mihkli, Noarootsi, Vormsi ja terve Hiiumaa. 1852. a. töötab üldse 32 kooli, kus saavad õpetust 634 poissi ja 181 tütarlast. 1853. a. on arvud vastavalt: 32 kooli, 624 p. ja 168 t.; 1854. a.: 31 kooli, 592 p. ja 188 t.

Üksikute kihelkondade järgi on pilt 1855. a. järgmine (vt. 51. tabel):

Tolleaegsies koolides puudus ühtlus nii õppetöös kui töötamistingimuses. Ruumiks oli mõnel juhul talukamber, kõrtsihoone, puhuti ka koolimajaks ehitatud hoone. Õpetus kestis 1—3 aastat, kusjuures tavaliselt vahet ei tehtud üksikute õppeaastate vahel, vaid igaüks õppis, niipalju kui suutis. Õppepäevi nädalas oli 2—6. Mõnel pool olid ette nähtud õpetajale vabad päevad nädalas lisateenistuseks. Sügisel algas töö suuremas osas kooles mardipäeval ja kestis vaheaegadega jüripäevani. Õppeaineiks olid kõikjal usuõpetus, lugemine ja laulmine, paljudes kohtades ka kirjutamine ja rehkendamine. On

51. Talurahvakoolide arv 1855. a.

Kihelkonnad	Koole	Opilasi		Kokku
		poegl.	tütarl.	
Märjamaa	3	61	18	79
Vigala	6	226	18	244
Mihkli	—	—	—	—
Lihula ja Kirbla	3	32	19	51
Kullamaa	3	43	—	43
Lääne-Nigula	1	8	5	13
Martna	6	46	60	106
Ridala	5	79	60	139
Karuse	3	61	23	84
Hanila ja Varbla	3	59	4	63
Noarootsi	—	—	—	—
Vormsi	—	—	—	—
Kokku	33	615	207	822

õpetatud ka maateaduse algmeid. Mõnes koolis takistasid kirikuõpetajad koguni kirjutamisõpetust, kartes talupoja üleharidust (Lääne-Nigulas). Teisal aga anti mõisast hanesulgi kirjutamiseks. Kirjutamisõpetusel kasustati ka liivakasti. Koolmeistrite tasuks oli enamasti maa, mille andis mõis kasustada. Antava maa suurus oli mitmesugune: ühepäevamaad, 3—4 tiinu põldu ühes vastava karja- ja heinamaaga jne. Lisaks sai õpetaja mõnes kohas 2—3 tündrit vilja magasi-aidast; ka rahapalka saadi mõnekümne rubla ulatuses. Üksikud mõisad andsid kütet ja valgustuseks küünlaid. Koolmeistrite ettevalmistus on äärmiselt puudulik: suur osa on iseõppijad, kelle teadmised ei ulatu üle lugemisoskuse.

1831
 Otse pööret sünnitav on seminari asutamine sajandi keskel. Üks asutis ei suutnud muidugi olukorda täielikult muuta, kuid õpetajate ettevalmistuses oli see suur samm edasi. Nagu eespool mainitud, avati vanim õpetajate ettevalmistamise asutis Läänemaal 1844. a. Jädiveres Vigala kihelkonnas. Selle eelkäijaks oli sealsamas asuv kihelkonnakool, kus oli õpetajaks Vigala köster. Juba enne kooli seminariks muutmist olid mitmed Jädivere kihelkonnakooli lõpetajad asunud koolmeistri kohale. Kuid vormiliselt sai kool õpetajate ettevalmistamise asutiseks 1844. a., mil Eestimaa rüütelkond võttis kooli ülalpidamise osalt enda kanda ja mis ajast õpilasi hakati eriti ette valmistama õpetajaametile. Seminari asutamine teostus tänu Vana-Vigala majoraathärrale B. J. v. Uexküll'ile, kes rüütelkonna peamehena ja Eestimaa kubernerina tegi palju kooli-olude tõstmiseks Eestimaal. Ta kavatses asutada eesti seminari ja palus selleks Vene kroonult Kodila mõisa. Saanud eitava vastuse, otsustas ta seminari avada talle endale kuuluvas Jädivere mõisas. 1843. a. maapäeval käsitleti seminari asutamise küsimust ja otsustati

see avada Jädiveres. Kooli ametlikuks nimetuseks sai „eeskujulik kihelkonnakool“ (*Musterparochialschule*), sellisena märgiti see ka õpilaste lõputunnistustele; tavaliselt aga nimetati õppeasutist seminariks. Esimese juhatajana toimis kohalik köster *Berend Gildemann* (1822—87). Ta töötas seminaris 1844—50, oli hiljemini õpetajaks Sauga-Nurmel ja a-st 1861 surmani Pärnus raamatuköitja. Gildemann on tuntud ilukirjanduslike ja õpperaamatute autorina. Seminari kursus kestis kolm aastat. Algul võeti uus kursus vastu alles eelmise lennu lahkumise järel; alates 1851. a. muudeti seminar kolmeklassiliseks. Sel aastal sai pärast lahkunud Gildemanni juhatajaks *Johann Heinrichsen* (1824—81). Viimane oli ettevalmistuse saanud Tallinnas. Ta olevat olnud hoolikas ja hea õpetaja, kuid

Tundmatu foto.

92. joonis. Jädivere seminari hoone Vigala khk.

valjem oma eelkäijast. Muude õppeainete hulgas õpetati koolis ka saksa keelt. Selles aines jõuti niikaugemale, et õpilased oskasid võõrkeelt kõnelda. Jädivere seminar töötas 20 aastat, kuni 1864. a. Selle aja jooksul lõpetas kooli õpetaja kutsetunnistusega 71 noormeest. Üldse laskis seminar välja 11 lendu. Jädivere seminari edasitöötamisele tegi lõpu Märjamaa kihelkonnas Kuudal 1854. a. Tolli paruni *F. Stackelberg*'i asutatud eraseminar. Kümme aastat töötasid mõlemad seminarid kõrvuti, siis võttis rüütelkond 1864. a. Kuuda seminari enda ülal pidada, kusjuures Jädivere I ja II kl. õpilased tulid üle Kuudale. Et aga seelses seminaris ühe klassiga töötati ja tol aastal uus klass sisse astus, ei saanud ületulnud õpilased seal edasi õppida, vaid enamik neist lahkus enne kursuse lõpetamist. Tänu koolide arvu tõusule said nad kõik õpetajakohad hoolimata poolikust

haridusest. Jädivere seminari hoone on säilinud tänini (vt. 92. joo-
nist).

Maakoolide korraldamisele Eestimaal pani kindla aluse 1856. a. talurahvaseadus. Selles nõuti iga 300 hinge kohta vallakooli, kuid kihelkonnakoolest pole seal juttu. Seadus nõuab ka seminaride asu-
tamist. Koolide järele valvamiseks ning juhtimiseks moodustati Eesti kubermangus ülemkoolikomisjon, mille liikmeiks olid rüütelkonna ja konsistooriumi esindajad. Kohapealseiks esindajaiks olid mõisni-
kest koolirevidendid. Revideerimisõigus jäi ka kirikuõpetajaile. 1867. a. andis koolikomisjon, kes end nimetas eesti keeles ülemaks maakoolikohtuks, „Seadmissed ma-Kolide pärrast Tallinnamaal“. See seadlus määrab koolide tüübi, koolmeistri palga, kutsekõlvulisuse ja teenistusvahekorrad, õppekava, koolisunduse ja järelevalvekorra. 1866. a. vallakogukonna seaduse järgi määratakse koolidele järele-
valveametnikeks talupoegade hulgast koolivõõrmündrid. Igas kihel-
konnas moodustati kihelkonna koolivalitsus, kuhu kuulusid kiriku-
eestseisja, „koolivõõrmündri-härra“ ja kirikuõpetaja. Talupoegade esindus kihelkonna koolivalitsuses loodi alles 1875. a. keisri poolt kinnitatud „ajutiste määrustega“. Seega loodi ka uus vahelüli koo-
lide administratsioonis — maakonna koolide nõukogu, mille esime-
heks oli ülemkoolikomisjoni poolt nimetatud inspektor, liikmeiks üks kirikuõpetaja ja kaks kihelkonnakohtu kaasistnikku (talupoega). Määrused annavad rahvakoolile — valla- (või mõisa-) koolile — kuju, nagu see üldjoonis püsis Vene aja lõpuni, mudugi venestusajal juurdetulnud riigikeele kui õppekeele tarvitusele võtuga ja järele-
valveks inspektoreile allutamiseega. Kool pidi lapsi kasvatama usu-
liselt ja kõlbliselt. Õppeaineina tuli usuõpetusele, emakeelele, reh-
kendusele ja laulule lisaks vene keel, mis pidi sisse seatama 5 aasta jooksul, ja ka maateaduse ning ajaloo algmed. Õppeaja kestus oli määratud 15. oktoobrist 15. aprillini. Oli ette nähtud ka kehvemate õpilaste toetamine kogukonna poolt. Õpetajaid valis kooli ülalpi-
daja, vald või mõis; nende kinnitamine ja vallandamine kuulus ülem-
koolikomisjonile. Koolmeistri palga miinimumiks on 100 rubla aastas maa või raha näol; peale selle iga 100 hinge kohta, kes üle 500, 10 rubla lisa. Koolimaja alla maa annab mõisnik, samuti ka ehitus-
palgid. Juurdevedu on peremeeste kohustuseks. Määrus näeb ette ka kihelkonnakoole, ent need pole sunduslikud. Koolide õpetusliku taseme kujunemisele andis suure tõuke kutse nõudmine õpetajailt. Õpetamisõigus saadi kas kihelkonnakoolivalitsuses õiendatud eksami põhjal või seminari lõpetamise järel. Läänemaal oli hea algus tehtud õpetajate kutselise ettevalmistusega juba Jädivere seminaris, lisaks sellele avati XIX sajandi teisel poolel veel kaks uut sarnast õppeasu-
tist Kuudas ja Paslepas.

Kuuda seminari asutamise mõtte algataja on Tolli mõisa omanik parun Christoph Stackelberg, kes 1818.—34. a. oli Eestimaa koolide direktori ametis. Juba 1818. a. lubas ta oma mõisast anda kahe talu maad põlisele rendile ja pöördus avalikkuse poole üleskutsega

toetada kooli asutamist annetistega. Palve ei leidnud vastukõla ja seminari asutamine lükkus edasi. Kavatsuse teostas Chr. Stackelbergi vennapoeg parun Friedrich Stackelberg, kes, saanud a. 1864 Tolli mõisa omanikuks, kinkis koolile lubatud maa päriseks ja laskis ehitada omal kulul vajalikud hooned. Koolimaja valmis a. 1854. Samal aastal avati kool ja toodi Kuudale suletud Ataste seminari (Järva-maal) inventar ja õppevahendid. Seminari direktoriks määrati Märjamaa kirikuõpetaja Pezold, tegelikuks juhatajaks kutsuti endine Ataste abiõpetaja Karl Koch. Teiseks õppejõuks nimetati õp. J o h a n s o n. Juhataja palk oli umbes 150 rbl., abiõpetajal 80 rbl., lisaks priis-söök õpilasköögist. Kehva palga tõttu vaheldusid õppejõud sageli. Et naabruse tõttas teine seminar, ei leidunud avamisel õpilasi. Tööd alati ühes õpilasega. Fr. Stackelbergi palve peale saatsid naabermõisnikud oma valdadedest poeglapsi kooli, nii et esimesse klassi kogunes 10 õpilast. Kooli kursus kestis kolm aastat; uus klass võeti vastu alles peale eelmise lahkumist. Koolis õpetati esimesel kümnel aastal: usuõpetust, ajalugu, looduseõpetust, maateadust, matemaatikat, füüsikat, laulu, viiuli- ja orelimängu. Saksa keele õppimine oli valjusti keelatud. Seminaril oli oma harjutuskool. Et vastavad raamatud puudusid, pidid õpilased kõik õppeained üles kirjutama. Raamatukogu koolil ei olnud. Kooli majapidamistööd olid täiesti õpilaste teha. Ka leivaküpsetamise ja keetmisega pidid poisid tulema toime. Põllutööd tegid õpilased ise, samuti käisid nad metsas hagu tegemas, suviti turbaid lõikamas, vedasid palke jms. Et võrdlemisi suur talu — 32 vkm. põldu ja 150 postivahet heinamaad, peale selle karjamaa — nõudis palju tööjõudu, olid alati pooled poistest tööil. Tööd juhatas abiõpetaja. Töö oli raske, toitumine vilets. Endine õpilane Meinvaldt kirjutab oma mälestustes koolielust:

„Kevadel oli muist poissa tööil, muist koolitunnis. Nõnda kestis Jaanipäevani. Algas heinaaeg; meie olime nagu teumehed, söömavahes oli vakamaa niita või kaks vakamaad loogu võtta. Laupäeva õhtul läksime kõik üheksa versta taha kirikusse, aga kaks talitasivad kodus. Rukki leikus lõpes kiirelt, ja siis algasivad jälle koolitunnid, aga nii, et pool päeva olivad koolitunnid, pool päeva töö, kuna kaks poissi kordamisi peale lõunat Mähle [abiõpetaja, hiljemini juhataja] juhatusel orelil ja viiulil mängimist õppisivad. Nõnda läks selle pooldest kõik kolm aastat läbi: kümme poissi pidi ikka pool päeva tööil olema. Kui enne Jaanipäeva vahest muud ei olnud teha, siis panime hobused vankri ette, võtsime labidad kätte ja läksime kesapõllule. Seal panime koorma mulda vankrile, ajasime natuke maad edasi ja tõstisime jälle maha. Õpilaste süütegude eest oli hariliseks trahviks lõunal söögist ilmajätmine, aga mõnikord anti ka keppi... Pühakirja õppimist nõuti väga palju. Suur saksakeelne katekismus, kus salmisi palju sees, tõlgiti ümber ja kirjutati ära ning salmid õpiti pähe. Merjamaa õpetaja direktor Pezold ei küsinud muud kui katekismust ja rehkendust... [Peale lõppeksamit 1864] meie läksime igaüks oma koju — olime näljaaugust välja peasnud! Peab ütleva: söök oli vaevane! Leib, kartulid, pihuga soola vee sissekasta ja söö! Supid olivad hoopis lahjad, liha anti pühapäev ja neljapäev pool naela, pühapäevahommiku kaks loodi võid; nädalas kaks silku: üks teisipäev, teine reede. Ainult heinamaal oli silku lugemata. Pudru oli rahuloldav, piim aga jahukõrdiga segatud, mis süia ei kõlvanud.“

Kuuda töötas 1864. a-ni Stackelbergi eraseminarina, siis ostis rüütelnõukond asutise 8000 rbl. eest endale ja ühendas sellega Jädivere kooli.

Kooli juhtimine jäi kuratooriumi hooleks, kuhu kuulus ka endine Kuuda omanik Stackelberg. Õppejõududeks kutsuti Jädivere seminari juhataja Joh. Heinrichsen ja abiõpetajaks Jüri Tamberg. Direktoriks valiti Vigala praost E. v. Harten. Õpilaste arv ulatus üle kahekümne. Kavva tuli juurde saksa ja vene keel. Tarvitusele võeti saksakeelsed õpperaamatud. Ergutusvahendiks kasustati istumaasetamist teadmiste järgi, parim õpilane sai priimuseks. Karistusena tarvitati — kuigi harva — ka kartserit.

1876. a. reformiti seminar. Valmisid uued hooned. Kool muudeti 3-klassiliseks, igas klassis 15 õpilast. Õpperaha määrati 60—75 rbl., missugune summa alandati paari aasta pärast 50 rbl.-ni. Ametisse otsustati võtta kõrgema haridusega direktor ja 3 õppejõudu. Direktoriks sai teoloog A. J. Lofrenz (1878.—87. a.). Kooli juures hakati eksamineerima ka eksterne. 1886. a-st peale hakkasid kuberner ja õppekonna kuraator nõudma ulatuslikumat vene keele õpetust seminaris. Et rüütelkond ja kooli juhatus ei tahtnud õppeasutist teha venekeelseks, järgnes paratamatult kooli tegevuse lõpetamine. 1887. a. detsembris anti õpilastele viimset korda kutsetunnistused. Kool oli töötanud 33 aastat ja selle aja sees saatnud koolipõllule umbes 300 eriharidusega noormeest. Enamik neist asus tööle Läänemaale, kust oli asukoha tõttu kõige enam õpilasi, kuid Kuuda lõpetajaid töötas ka teistes maakondades, eeskätt P.-Eestis. Kooli tegevus lõppes küll 1887. a., kuid ta saatus polnud veel lõplikult otsustatud. Vene võimude poolt nõuti venekeelse seminari edasitöötamist, aga rüütelkond keeldus. Nimeliselt kestis asutis veel seitse aastat, siis otsustas rüütelkond keiser Nikolai II kroonimise auks asutise ümber korraldada lepsooriumiks, millena ta teotseb tänini.

Jädivere ja Kuuda osatähtsust õpetajate ettevalmistuses näitavad järgnevad andmed ametisolevate õpetajate haridusest 1863. a-st.

52. Õpetajate haridus 1863. a.

Kihelkonnad	Õpetaja ettevalmistuse saanud								
	Jädiveres	Kuudal	Atates	Saugal	Haapsalukreisk.	Kohal. pastoriilt	Kohal. köst-rilt	Iseõppijad	Kokku
Vigala	4	1						1	6
Kullamaa	2	1							3
Mihkli	1	1							2
Lihula ja Kirbla	6								6
Märjamaa	6	1							7
Lääne-Nigula	1	1						1	3
Martna	2	1			1			3	7
Ridala	1	1					1	3	6
Karuse	1	1	1	1					4
Hanila ja Varbla	3					2			5
Noarootsi		1							1
Kokku	27	9	1	1	1	2	1	8	50

Tuleb arvestada, et Kuuda oli sellal alles mõned lennud välja lasknud. Üldse on seminari ettevalmistusega õpetajate % suur, sest peale Ataste seminari kuuluvad ka Sauga kirjutuskooli lõpetajad eriharidusega õpetajate hulka. Tolleaegsetes oludes oli kreiskooli haridus vallakooliõpetaja kohta haruldaselt suur; nii on hea ettevalmistusega õpetajaid 78%. Hiiumaal töötas samal aastal 4 Jädivere ja Kuuda lõpetajat.

Paslepa seminar asutati rootsikeelsetele algkoolidele õpetajate ettevalmistamiseks. Asutis algas tegevust 28. okt. 1873. Seminari asutajaks ja ülalpidajaks oli Eestimaa rüütelkond, lähemaks järelevalvajaks Noarootsi kirikuõpetaja Girgensohn. Esimeseks juhatajaks ja õpetajaks sai sama aasta augustis Rootsist Eestisse misjonitööle tulnud Thure Emanuel Thorén. Kooli asupaigaks oli Paslepa mõis. Õpilasteks võeti vastu 12 rootsi noormeest. Töötati ühe klassiga, järgmine võeti vastu alles kolme aasta pärast eelmise lennu lakkudes. Õppeaeg kestis 10 kuud aastas. Õpetati: usuõpetust, rootsi, vene ja eesti keelt, arvutamist, üldist ajalugu, maateadust, loodusõpetust, ilukirja, orelimängu ja laulmist. Kahe viimase aine, samuti eesti ja vene keele õpetajana töötas koolis veel abiõpetaja, kelleks oli esimesil aastail Noarootsi köster Anton Westersten. Õpilased käisid 2 korda näd. Paslepa mõisast Noarootsi kirikumõisas tunnis. Et vältida 3 km vahemaa asjatut käimist, võeti 1876. a. köstri asemele uus abiõpetaja, Johan Kuuskmann, Kuuda seminari lõpetanu, eestlane. Juhataja Thoréni palk, 400 rbl. aastas, saadi Rootsist annetiste näol, rüütelkond aga maksis talle 150 rbl. korteriks ning kütteks ja 100 rbl. kahele õpilasele stipendiumiks. Abiõpetaja sai 200 rbl. aastas. Esimese lennu lõpetas 8 õpilast 1876. a. Järgmise kursuse, mis kestis 1877. a. jaanuarist 1879. a. detsembrini, lõpetas 12-st sisseastunust 11. Et vähearvulised rootsi õpetajate kohad olid täidetud kahe lennuga, siis korraldati kool ümber eesti õpetajate ettevalmistamiseks. Nii oli jaanuaris 1880 algaval kursusel 9 eesti ja ainult 3 rootsi poeglast. Õppekeeleks sai eesti keel, ja rootsi keele asemele tuli uueks õppeaineaks saksa keel. Kooli ümberkorraldamine tegi raskusi juhataja Thorénile. Ta palkas endale omal kulul abiliseks endise õpilase eestlase Jaan Liewoh, kavatses õppida eesti keelt ja jääda ametisse, lahkus aga siiski mais 1881 tervislikel põhjusil ja siirdus tagasi oma kodumaale. Thorén, kes teotse ka misjonärina, võitis endale oma lihtsate jutlustega ja südameheadusega kohalikkude rootslaste hulgas suure poolehoidu. Uueks juhatajaks sai sama kooli lõpetanu Johan Nymann, kes juba 1880. a. algul kutsuti abiõpetajaks vaimuhaigeks jäänud J. Kuuskmanni asemele. Kolmanda kursuse lõpetas 9 noorukit. Algava venestuse tõttu valitses kooli edasitöötamisel selgusetus. Siiski ehitas rüütelkond seminarile uue maja Noarootsi kirikumõisa maale ja kavatseti alata neljanda kursusega jaanuaris 1887. Juhatajaks palgati lahkunud Nymani asemele Johannes Westersteini, endine Paslepa õpilane. Kuid kooli uuesti käima panemise kavatsused nurjusid: Vene valitsus nõudis vene õppe-

keele maksmapanemist, millist tingimust ei tahtnud rüütelkond täita ning loobus kooli ülalpidamisest. Ka ilmus kooli ainult 3 õpilast. Nii lõppeski töö Paslepa seminaris kevadtalvel 1887. Kool suleti võimude poolt ja uus maja müüdi naaberküladele palvemajaks. Paslepa seminari töö andis hoogu rootslaste haridusesaamisele. Olid ju Vormsi ja Noarootsi kihelkonnad, kus koolid kõige kauemini puudusid. Noarootsis avati esimene rootsikeelne vallakool 1865. a. Paslepas (eesti-keelne töötas juba 1862. a-st Niibis), Vormsis alles 1873. a.

Ajavahemikus kuni 1885. a. kujunes üldise alghariduse teokssamine Läänemaal. Koolid muutusid ulatuselt ja õppekavadelt ühtlasteks kolmeaastasteks vallakoolideks. 1860-ndail aastail oli veel kohti, kus tuldi üksnes paariks päevaks nädalas kokku (Haeskas jm.), ent need olid kiirestikaduvad erandid. Paiguti töötas kool 5 päeva, kuuendal käisid kordajad lapsed, kooli lõpetamisest kuni leerini. A. 1875/76 käib kooles ilma Noarootsita ja Vormsita 1800 ühepäevalast. Koolisundus teostati peaaegu kõikjal 70-ndail aastail. Koolikohustusest kõrvale hoidjaid trahviti 1 kop. (Lääne-Nigula), 2 kop. (Martna) kuni 5 kop. (Varbla). Koolikavva kuulusid: katekismus, piibliblood, lugemine, kirjutamine, rehkendamine, kiriku- ja ilmlik laul ja veidi maa-teadust. Vene keele õpetamise kohta on esimesi andmeid 70-ndaist aastaist.

Kihelkonnakoolid ei leidnud pinda. Vigala kihelkonnakool töötab mõnda aega peale Jädivere seminari sulgemist ja jääb kinni 70-ndail aastail. Lühemat aega 70- — 80-ndail aastail on teotsenud kihelkonnakoolid ka Hanilas ja Mihklis. Ainult Karuse kihelkonnakool töötab edasi kuni iseseisvusajani. 1872. a. käib koolis ilma Noarootsi ja Vormsi kihelkonnata 3614 last. Koole on 1875./76. õppeaastal:

Vigalas 10, õpilasi 281; Kullamaal 10, õpil. 269; Lihulas ja Kirblas 7, õpil. 190; Märjamaal 8, õpil. 328; Mihklis 3, õpil. 74; Noarootsis 6 kooli ja Vormsis 3. Pildi koolide kuludest ja nende jaotamisest ülalpidajate vahel saame sama-aastasest Ranna-Lääne praosti aruandest. Ridalas on 9 kooli, kulu-dest kannavad mõisad 309 rbl., vallad 870, trahviraha 16 rbl.; Lääne-Nigulas 8 kooli, mõisad 498 rbl., vallad 710 rbl., trahvi 34 rbl.; Martnas 9 kooli (neist seisab 2 õpetaja puudusel), mõisad 330 rbl., vallad 415 rbl., trahvi 13 rbl.; Karuse 8 k., mõisad 542 rbl., vallad 637 rbl., trahvi 6 rbl.; Hanila ja Varbla 6 kooli (neist üks 1-kl. kihelkonnakool ja 1 saksakeelne elementaarkool), mõisad 511 rbl., vallad 637 rbl., kooliraha 106 rbl. Kogusummas ulatub mõisade osa 39%-ni, valdade kanda jäi 58% kuludest.

Omapärane episood Läänemaa koolide ajalooos on Märjamaa khk-a Kasti kooli tegevus 1876.—85. a. Kasti mõisa omanik, ratsaväe-kindral krahv Paul Sievers, laskis Kasti külas asuva Järgküla kõrtsi ümber ehitada koolimajaks. Koolis avati kaks klassi, üks tütarlastele, teine poistele, kahe õppejõuga. Kõik kooli ülalpidamise kulud võttis krahv enda kanda.

Kooli laskis Sievers varustada luksuslikult: koridoris vaibad ja peeglid; õpilastele anti koguni riide-, saapa- ja hambaharjad ning kammid tarvitamiseks. Õpetajate korteritesse seati mõisniku poolt pehme mööbel ja peeti neile tasuta

teenijat. Palka sai koolijuhataja P e e t e r V a h e r, kes oli Tartu gümnaasiumi haridusega, mõisalt 150 rbl., vallalt 150 rbl. ja 10 rbl. väärtuses maad. Naisõpetaja palga, 200 rbl., maksis Sievers. Vaesemad õpilased said prii-õppevahendid, rõivad, 10 naela leiba ja 3 naela silku nädalas. Lastel oli koolimajas kaks magamistuba ja kaks kööki tarvitada. Mõisa omanik külastas tihti kooli, valvas korraliku kooliskäimise järele ja ähvardas vanemaid, kes ei saatnud lapsi kooli, rendikohad üles ütelda. Õpetus toimus eesti keeles. Õpetati peale tavaliste vallakooliainete veel vene ja saksa keelt. Peale selle õpetas naisõpetaja tütarlastele näputööd ja kooliteenija — endine sõdur — riviõppust. Õpetus jätkus soovijaile ka suvel. Sievers tegi andekamate laste vanemaile ettepanekuid, et need oma lapsi tema kooli laseksid edasi õppida, ent soovijaid ei olnud. Õpilaste arv ulatus 100-ni. Kui 1885. a. kreeka-õigeusu laine Läänemaale jõudis ja koolid venestati, tõmbus Sievers kooli ülalpidamisest tagasi. Et õpetaja Vaher pooldas vene usku, vallandas S. tema. Krahv laskis kõik väärtuslikumad asjad koolimajast ära viia, isegi õunapuud aiast üles kaevata. Asutise ülalpidamine läks valla kätte ja kool jäi kiritsema.

1885. a. allutati rahvakoolid Vene haridusministeeriumile. Koolide järelevalve korraldati ümber ja 1887. a-st seati ametisse r a h v a k o o l i d e i n s p e k t o r i d; kirikuõpetajate hoolde jäi ainult usuõpetuse revideerimine. V e n e k e e l seati õ p p e k e e l e k s 1887. a., ainult usuõpetus ja vähesed emakeele tunnid jäid rahvakeelseks. Üksnes kahel esimesel aastal võis õpetaja pöörduda õpilaste poole emakeeles. Seegi soodustus kaotati 90-ndail aastail ja alles peale 1905. a. revolutsiooni avardusid mõnevõrra emakeele tarvitamise võimalused kooles. Vallakoolide kavva tuli Vene maateadus ja käesoleva sajandi teise kümne algul Vene ajaloo algmed. Algav venestus tõrjus koolitööst kõrvale palju õpetajaid, kes ei vallanud vene keelt ega suutnud seda küllaldaselt omandada suvekursustel.

80-ndail aastail tekib teinegi kõrvalt tulnud tegur Läänemaa koolipõllul: algab intensiivne kreeka-õigeusu levitamine. Maale asutatakse Riia õigeusu konsistoriumi poolt kr.-kat. usu kogudusi, ehitatakse kirikuid ja koole 1882.—85. a. ümber (vanim õigeusu kool Läänemaal asutati Haapsalusse a. 1869). Koole avatakse kahetüübiliisi: 2-klassilised kihelkonnakoolid 5-aastase kursusega, kus oli õpetajaks usuõpetajana preester, õpetajaina tavaliselt 2 köstrit ja mõnel pool veel abiõpetaja. Õppekavva kuulusid väikeste kõikumistega: usuõpetus, vene, kiriku-slaavi ja eesti keel, aritmeetika, geomeetria, ajalugu, maateadus, loodusteadus, ilukiri, joonistamine, laulmine, võimlemine ja käsitöö. Luteriusulistele õpetati eraldi usuõpetust. Kihelkonnakoolide juurde või kaugemaisse küladesse avati kihelkonnis 1—3 a b i k o o l i. Viimased olid kolmeaastase kursusega, mille kava sarnanes üldjoontes ev.-lut.-usulistele vallakoolide omaga.

Vastavalt õigeusu kihelkondadele asutati koole: Kullamaal kihelkonnakool Sillale, abikool Üdrumaale; Mäemõisa (Sinalepa vallas) khk-k., abikoolid Kiidevasse, Ungru ja Haeskasse; Väike-Lährusse khk-k., abikoolid Eniveresse ja Nagimäele; Lihula khk-k., abik. Saastnasse; Virtsu khk-k., abik. Mõisakülla; Velisele khk-k., abik. khk-kooli juurde; Vormsi khk-k., abikool khk-kooli juurde; Märjamaale khk-k., abik. Kastile; Paadremaale khk-k., abik. Rauksi ja Koerisse; Haapsallu khk-k., abikool Rannamõisa. Kõik need koolid ei jäänud aga püsima Vene aja lõpuni. Osa suleti, või viidi teisale, või muudeti ministeeriumikoolideks (Sillal 1909).

Sajandi lõpul, 1898. a., on vallakoole rahvakoolide inspektori andmeil: Ridalas 9, Lääne-Nigulas 9, Noarootsis 8, Vormsis 2, Lihulas ja Kirblas 7, Vigalas 5, Märjamaal 10, Kullamaal 11, Martnas 5; Hanilas ja Varblas 1900. a. 5, Karusel 1 (Mihkli kihelkond kuulus Pärnu inspektori rajooni).

Vallakoolide seisundit 1900./01. a. kirjeldab Haapsalu piirkonna rahvakoolide inspektor (kelle rajooni kuulus sellal terve Läänemaa peale Kullamaa, Märjamaa, Vigala ja Mihkli kihelkonna) järgmiselt. 55.9 kooliruumest ei vasta nõudeile. 111 koolist vajavad täielikku ümberehitamist 26 k., 21 kapitaalremonti. Töötulemused on üle rahuldava 18.18%, rahuldavad 20.72% koolest, ülejäänud on alla rahuldava. Viimaste hulka kuulub 48 vallakooli ja 12 õigeusu abikooli (enamik!). Ev.-lut. vallakooles peab inspektor üheks tööd takistavaks asjaoluks õpetaja majanduslikku sõltumust mõisnikest ja pastorite mõjustust, kes ässitavad õpetajaid vene keele ja inspektorite vastu.

Olulisemaid samme, mis Vene koolivõimude poolt astuti käesoleva sajandi esimesel kümnel aastal, on kroonu- ja ministeeriumikoolide asutamine. Esimene selline kool avati Lihulas juba venestuse tulekul 80-ndail aastail, kus senine elementaarkool muudeti kroonukooliks. Teine kroonukool avati 1913. a. Märjamaal. Viimane töötas 3 komplektiga ning 5 õppeaastaga. Ministeeriumikoole hakati asutama 1902. aastast. Neid avati enamasti endiste vallakoolide asemele. Vallad nõustusid sageli ministeeriumikoolide asutamisega, sest nende koolide ülalpidamise kulud kandis suurelt osalt valitsus. Ministeeriumikoole avati: 1902. a. Orul ja Paatsalus 2-kl., Veltsas 1904. a. 2-kl., Sillal 1909. a. 2-kl., Tuudis ja Uuglas 1-kl. ja Varblas ja Perus 2-kl. a. 1910. Üheklassilised ministeeriumikoolid töötasid ühe õpetajaga, kusjuures nende kava ületas vallakoolide oma; 2-kl. kooles oli 2—3 komplekti ühes vastava arvu õpetajatega. Kavalt sarnanesid nad õigeusu kihelkonnakoolidega, puudus ainult kiriku-slaavi keel. Õppevahenditega ja venekeelsete raamatukogudega olid ministeeriumikoolid hästi varustatud. Eesti Haridusseltside erakoole ei ole Läänemaa mandril töötanud.

Maailmasõja puhkemine tõi endaga kaasa suure muudatuse õpetajaskonna koosseisus. Suur osa meesõpetajaid mobiliseeriti sõja algul. Nende asendajaiks määrati ajutisi, enamail juhtumil pedagoogilise ettevalmistuseta õppejõude. Ülekaalus olid asendajad naisõpetajad. Kui määratigi uusi meesõpetajaid vabanenud kohtadele, siis ei saanud need kuigi kaua paigal püsida, vaid kutsuti järk-järgult lipu alla. Nii muutus sõja ajal õpetajate koosseis ebapüsivaks — endise elupõlise koolmeistri asemel sai domineerivaks ajutine, kiiresti kohti vahetav õpetaja. Kvalifikatsioonilt langes tase: ennesõjaaegne õpetaja oli kas kutseline või pikaajaliste kogemustega; nüüd hakkas domineerima juhuslik element, kel polnud kumbagi nimetatud omadust. Sõja ajast peale pääseb naisõpetaja algkoolidesse ja ületab peagi meesõpetajate arvu. Muid sisulisi muudatusi sõda kooliellu ei toonud. Sõja pikale venides tekib üksikuis kooles majanduslikke raskusi, kooliskäimine muutub korratuks ja õpetajate palgasaa-

mises tuleb raskusi. Otseselt mõjustab sõjategevus koolielu vähe. Alles revolutsiooni- ja peatselt järgneval okupatsiooniajal on koolid paiguti seisnud (näit. Oru vallas Nagimäe algk. 1915—17, ja Saanika algk. Võnnu vallas ühe aasta). Paaril juhul takistasid tööd ajutiselt koolimajja paigutatud sõjaväed, näit. Tuudi min.-koolis sügisest dets.-ni 1917, samuti ka Vaistes.

Revolutsioonijast on märkimisväärseim fakt Vene haridusministeeriumi korraldus 13. sept. 1917, mille järgi muudeti rahvakool emakeelseks. Kohalikkude võimude poolt ei jõutud mingeid korraldusi maksma panna ajavahemikus 1917. a. sügisest okupatsiooni tulekuni. Katseid sel alal siiski tehti hoolimata valitsevast anarhiast. Novembris 1917 nõuab Maavalitsuse Haridusosakond hoolekogude valimist koolide juurde. Samal ajal oli maanõukogu arutanud maakoolide rasket, otse katastroofilist majanduslikku seisundit. Otsustatakse kõige hädalisemate kulude katteks määrata 5000 rbl. Maavalitsuse käsutusse, kui selline summa peaks laekuma tarbeainete müügist. Vallanõukogudele soovitatakse kokku kutsuda lastevanemate koosolekuid omavahealise toetuse andmiseks ja korraldada pidusid koolide heaks. Vaevalt aga siin heast tahtmisest kaugemale jõuti.

Mandril algas Saksa okupatsioon 1918. a. veebruaris. Lõppeval kooliaastal saksa võimud end koolide ellu ei seganud, vaid lubasid jätkata tööd endises korras. Koolielu korraldama hakkasid okupatsioonivõimud 1918. a. suvel. Maakonna kooliinspektoriks määrati Ridala pastor F. Spindler, otseseiks järelevalveametnikeks kihelkondadesse kohalikud kirikuõpetajad. Õpetajad, kes tahtsid koolis edasi töötada, pidid alla kirjutama lepingule, mille järgi nad kohustusid töötama Saksa riigi huvides. Keeldujad kaotasid kohad, peale selle tagandati rida mitteustavaks peetud õppejõude. Ametisse jäänud õpetajaile ja neile, kes soovisid koolitööle asuda, korraldati saksa keele kursused Haapsalus ja Lihulas. Koolides kavatseti jätta emakeel õppekeeleks, kuid juba esimesest õppeaastast peale oli kavasse võetud saksa keel suure tundide arvuga. Kõrgemad algkoolid kavatseti muuta järk-järgult saksakeelseks. Õpetajaile maksti palka mõnel pool kirikuõpetajate kaudu. Tasu polnud ühtlustatud. Olemasolevate andmete järgi kõikus see 100—300 idarubla vahel kuus.

Okupatsioonivõimude lahkumisel jäi paljudel õpetajail palk üldse saamata. Sisuliselt ei suutnud okupatsiooniaegne koolikorraldus midagi läbi viia, sest koolid said enne sakslaste lahkumist töötada ainult veidi üle kuu aja. Ametisseasunud Maavalitsuse Haridusosakonna esimesi korraldusi oli, et töö jätkuks samade kavade järgi, ainult võõrkeel võis alata alles 3. õppeaastast. Saksa keele tundideks määratud aega pidid koolid kasutama oma äranägemise järgi teiste ainete, eeskätt emakeele õpetamiseks. 1918./19. õppeaastal töötasid maa-alkoolid automaatselt edasi ses ulatuses, nagu nad olid okupatsioonivõimude poolt käima pandud. Tuli ette vaid üksikuid õppejõudude vahetusi, nagu tagandatud õpetajate tagasimääramisi vms. Üldse töötas sel õppeaastal koole (ühes Hiiumaaga) 1—2-klassilisi, 5, 1—

3-kl. 84, 1- — 4-kl. 7, 1 — 5-kl. 3, 1 — 6-kl. 5, ainult 5. ja 6. õppeaastaga 1, kokku 105 kooli 139 klassikomplektiga. Koolide arv on püsinud väikeste muudatustega tänini, ent klassikomplektide arv hakkas järgmisil aastail kiiresti kasvama, sest 1920. a. kehtimahakanud Aval. algk. seadus määras neljaklassilise kooli sunduse. Õpetuseta jäänud laste arv oli suur. Maakonnas oli kooliealisi (7- — 16-aastasi) lapsi 1918./19. a. 11 837; neist käis koolis 4182, mis ei küüni 36%-nigi. Õpetajate haridustase oli madal, kutseta õpetajate % suur. Asja paranduseks korraldati Haapsalus alates 1919. a. suvest nagu mujalgi maakonnalinnades 3-aastased suvekursused, mille lõpetajad said algkooli-õpetaja kutse.

Eeliseseisvusaegne koolivõrk oli väga ebahütlane; seda poldud arendatud terve maakonna ulatuses, vaid koolide asukoha oli valinud pahatihti kohalik mõisnik või venestuse tulekul kreeka-katoliku kiriku võimud, rahvakoolide inspektor jt. koordineerimata korraldajad. Koolisunduse tõstmine neljale aastale, mille lõppeesmärgiks pidi olema lähemas tulevikus veel 6-kl. algkool, seadis hariduselu juhtivale institutsioonile, Maavalitsuse Haridusosakonnale, raskeid ülesandeid. Senised ühele komplektile määratud vallakoolihooned osutusid kitsaks, liiati olid vanemad hooned sõja ajal peaaegu tarvitamiskõlbmatuse ni laostunud. Tuli kooliruumi hankida eramajus, võõrandatud mõisus ja piirivalvekordoneis. 1920. a. augustis kinnitas maakonnanõukogu koolivõrgu kava, mis pidi määrama koolide arengu raamid lähemaks 10 aastaks. Kava oli eriti optimistlik kesk- ja kutsekoolide osas, mis oli koostatud paraku täiesti arvestamata maakonna majanduslikku kandejõudu. Koolivõrgu moodustamisel jagati maakond nelja piirkonda, kusjuures võrk pidi kujunema järgmiselt:

H a a p s a l u piirkond: segagümnaasium, reaalkool, kommertskool, käsitöökool, seminar ja rootsi keskkool Haapsalus; algoole 10 kõrgemat ja 38 alamat; **L i h u l a** piirkond: segagümnaasium ja käsitöökool Lihula alevikus, 6 kõrg. ja 12 alamat algkooli; **M ä r j a m a a** piirk.: segagümnaasium Märjamaa alevikus, 7 kõrg. ja 20 alamat algkooli; **H i i u m a a** piirk.: segagümnaasium ja kaubanduskool Kärdlas, reaalkool Käinas ja käsitöökool Emastes, peale selle 5 kõrg. ja 24 alamat algkooli. Põllundus- ja selle alaga lähedasi koole kavatseti avada: Kiltsi mõisas põllutöökool, Uuemõisas aianusk., Vigalas põllutöök., Koluveres aia- ja põllutöök., Lihulas põllutöök., Piirsalus metsanduskool, Paslepas rootsi rahvaulikool ja Hiiumaal Suuremõisas põllutöökool. Nagu allpool nähtub, pole kavatsused täidunud täies ulatuses.

Kesk- ja kutsekoolide areng Läänemaal on käinud oma rada, lahus alghariduse teedest, seepärast vaadeldgem neid eraldi. Hariduselust 1924. a., mil oli esimesist asutamisraskusist juba üle jõutud, saame järgmise pildi. Maakonnas (ühes Hiiumaaga) töötas 115 avalikku algkooli 456 klassiga, mis olid koondatud 244 komplekti; ametis oli 237 õpetajat. Koole oli 2-klassilisi 4, 3-kl. 23, 4-kl. 67, 5-kl. 5, 6-kl. 15, 7—8-kl. 1. Domineerivaks tüübiks oli 4-klassiline kool, missuguses ulatuses kehtis sellal koolisundus. Silmatorkavalt väike oli mittesunduslike klasside arv. Tung 5. ja 6. kl. ilmnes ainult neis kohtades, kus olid varemni töötanud kihelkonna- või ministeeriumikoolid ning seega oli ulatuslikuma hariduse omandamise tradit-

sioon olemas. Koolikohustuslike laste arv maakonnas 1924./25. õ-a. oli 7126. Neist käis koolis 6817, kodus õppis 34 ja jäi õpetuseta 275 ehk umb. 3.9%. Suurimaks takistuseks olid haigus ja vaesus. Kehvamate õpilaste toetuseks andis Haridusministeerium 1 115 000 mk., mille eest osteti riievarustist, jalanõusid ja õppetarbeid. Osa summast kulutati õpperaamatukogude loomiseks kooli juurde. Omas majas töötas 86 kooli, 17 kooli üürimajas ja 12 kooli kasustas mõisa- või teisi maju. Õppevahenditega oli rahuldavalt või hästi varustatud 39 kooli, teised puudulikult. 5- ja 6-klassiliste koolide varustamist toetas maakond 200 000 margaga. Koolisundus 5 klassi piires teostati Läänemaal osalt 1928./29., osalt järgmisel aastal, 6 klassi ulatuses 1930./31. õ-a. Nimetatud aastal töötas maakonnas (Hiiumaa juurde arvatud) 102 avalikku algkooli ja 1 erakool, kokku 515 klassi, mis olid koondatud 244 komplekti. Täiendusklasse oli algkoolide juures 5. Algkooles õppis 3381 poeg- ja 3328 tütarlast, täienduskooles 99 tütarlast. Õppejõude oli ametis 114 mees- ja 137 naisõpetajat; kutseta õpetajaid 39. Viimane arv on näiline, sest siia hulka kuuluvad ka seminari lõpetanud kahel kandidaadi-aastal enne kutse kinnitamist. 1935./36. õ-a. on pilt algkoolide töötingimustest järgmine. Mandril ja lähedasil saaril, Vormsis ja Osmussaarel, töötab üldse 78 avalikku algkooli. Neist 62 6-klassilist, 7 5-kl., 3 3-kl. ja 6 4-kl. Normaaltüübiks on kujunenud 6-kl. algkool, kuid selle tüübi töötamistingimused jätavad soovida. 62-st 6-kl. algkoolist töötab 28 kahe õppejõuga, nii et ühte komplekti on koondatud 3 õppeaastat; 4 kooli ühe õppejõuga, kusjuures laste vastuvõtt toimub üle aasta; 7 koolis on aga kooliringkonna laste arv nii väike, et ühte komplekti on koondatud 4 klassi, kusjuures laste vastuvõtt toimub vahel aasta tagant, vahel iga aasta. Kõigi loendatud koolide olukorda ei saa pidada normaalseks. Õppetöö enam kui 2 klassiga samaaegselt on raske, õpilaste tööerakendamine ei saa olla küllalt intensiivne. Suurem osa koolest töötab endiselt vallakoolihooneis, mis peavad nüüd vastu võtma endisest kaks kuni kolm korda suurema õpilashulga. Puuduvad hädavajalikud kõrvalruumid; paaris kohas töötatakse kahe vahetusega. Eriti halvasti on ühekomplektilised koolid varustatud õppevahenditega. Need töötavad sagedaimini vaesemais valdades, kus vahendite juurdehankimine on minimaalne, ja kui 5.—6. klassis õppivate laste arv kõigub kümne piires, ei taha omavalitsus muretseda nii väheste õpilaste jaoks kalleid õppeabinõusid. Normaalseks 6-kl. algkooliks kohalikes oludes tuleb lugeda 3 komplektiga töötavaid koole, missuguseid leidub käesoleval ajal ainult 16. Keskmisest paremas olukorras on 7 algkooli, mis teotsevad 4—6 õppejõuga. Üldse on kõigis algkooles 77 kompl., millesse koondatud 1—2 õppeaastat, 71 kompl. 3 õppeaastaga ja 11 kompl. 4 õppeaastaga. Õppejõude töötab üldse 165, neist ajutiselt 12 määratud poolele kohale. Kutseta õpetajate instituut on täiesti likvideeritud. Kui mitte arvestada kandidaate, on algkooles ametis 2 kutseta rootsi ja 1 eesti õpetaja. Nooremate õpetajate ettevalmistus on valdavalt seminariharidus. Kooli-

võrgu otstarbekohasemaks kujundamiseks kui ka paremate töötingimuste soetamiseks on iseseisvuse ajal nimetamisväärselt parandatud koolimajade seisundit. Suuremaulatuselisi juurdeehitusi on teostatud 5 koolimajas. 11 kooli töötab endisis mõisahoones. Viimased on ruumikad, ent suurem osa ebaotstarbekohaste ruumidega. Ka ei suuda vallad suuri hooned rahuldavalt majandada. Uusi koolimaju on ehitatud 11, neist osa kapitaalset ümberehitusi mitmesuguseist tööstuslikest hoonest. Koolest on 66 eestikeelset, 3 sega- (eesti- ja rootsi-)keelset ja 9 rootsikeelset. Segakeelseis kooles, mis asuvad pealegi hõreda rahvastikuga Noarootsi poolsaarel, osutub paratamatuks töötamine ka segaklassides, kahel juhul ühes ruumis 3 õppeaastaga kahes keeles. Peale avalikkude algkoolide töötab veel kaks erakooli: üks eesti-, teine rootsikeelne; mõlemad ühe õppejõuga. 1. aug. 1935. a. avati Riguldi vallas Höbringi algkooli juures kodukool eesti lastele, kes seni käisid rootsikeelseis koolides. Täienduskoole mandril ei tööta (peale Haapsalu linna). See koolitüüp ei löönud katsetusil läbi ja praegu on asutatud piisavalt mitmealalisi kutsekoole, mis rahuldavad edasiõppijate soove.

Kesk- ja kutsehariduse korraldamine maakonnas langeb täiesti iseseisvusaega. Ainsa keskkoolina töötas Vene aja lõpul Läänemaa piire tütarlastegümnaasium Haapsalus, mis aga revolutsioonaastral lõpetas tegevuse. Meesõpilaste kõrgemaks kooliks oli linnakool, mis nimetati 1913. a. ümber kõrgemaks algkooliks. Kui hariduselu juhtimine Vene võimu langemisega jäi kohalikkude organite hooleks, kerkis akuutse probleemina võimaluste loomine keskhariduse saamiseks.

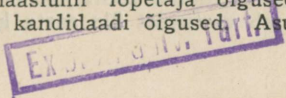
Esimesi kavatsusi gümnaasiumi asutamiseks Läänemaale tekkis Haapsalu haridustegelasil 1918. a. suvel. Pöörduti loa saamiseks saksa okupatsioonivõimude poole, kuid tagajärjetult. Selle asemele avasid saksa võimud Haapsalus poeglastele „Mittelschule für Knaben“ ja tütarlastele „Höhere Mädchenschule“. Okupatsiooni lõppedes jätkasid koolid tööd esialgu enam-vähem samase kavaga. 1919. a. otsustas Lääne Maavalitsus võtta mõlemad koolid enda ülal pidada. Koolide ametlikeks nimedeks olid Haapsalu poeglastegümnaasium ja Haapsalu tütarlastegümnaasium. Koolide juhatajaks kutsus Maavalitsus A. Üksti, kes asus ametisse 1918. a. detsembris. Poeglastegümnaasium algas tegevust endise kõrgema algkooli ruumes, tütarlastekoolile leiti peavari kahes teises majas.

Tööd alati 7. jaan. 1919 kummaski koolis 5 klassiga (4.—8. õ.-a.). Poeglastekoolis oli õpilaste arv 93, tütarlastekoolis 122. Õpetajad olid mõlemal koolil ühised. 1919. a. veebruaris kutsuti tütarlastegümnaasiumi juhatajaks Alma Veilmann. Töö kestis ajutiste kavade järgi 20. maini. Kevadel mobiliseeriti dir. Üksti, ja tütarlastegümnaasiumi juhataja lahkus kohalt. Kulude kokkuhoiu mõttes otsustas Maavalitsus ühendada koolid. Septembris vabastati väeteenistusest A. Üksti, kes nüüd asus ühendatud Haapsalu segagümnaasiumi juhtimisele. Hiljemini muudeti kool Läänemaa I Eesti segagümnaasiumiks (oli kavatsus keskkooles avada veel Lihulas ja Kärđlas). Teisel õppeaastal töötas kool 9 klassiga (4.—9. õ.-a.). Õppemaksu suurus 1918./19. õ.-a. ulatus 150 margast 240 margani. 1920./21. õ.-a.

tõusis see 400—1000 margani. Viimatinimetatud aastal oli õpilaste arv kasvanud 287-ni, kellest oli 15% vabastatud õpperahast. 1921./22. õppeaasta kevadel lõpetas kooli esimene lend, 20 õpilast. Sisseastujate rohkuse tõttu avati paralleelklasse. Et üha suurenevate klasside arvu oli võimatu paigutada endistes ruumidesse, siis pidi osa klasse töötama peale lõunat. 1923. a. 1. aug. hakkas kehtima Avalikkude keskkoolide seadus, mille põhjal fikseerusid ka koolide tunnikavad. Koolis otsustati moodustada 2 haru, humanitaar- ja reaalaru, millest viimane andis esimese lennu 1926. a. Vab. Val. 1923. a. 15. aug. otsusega võetakse kool avalikkude keskkoolide võrku Läänemaa ühiskõnnuasiomi nime all. Kool oli aastate kestel välja kujunenud, omas vastavat õpetajate kaadrit, oli varustatud õppevahenditega ja sisseseadudega, ent pidurdavalt mõjustasid tööd ebasobivad ruumid. Tuli töötada laialipillalt mitmes majas. 1926. a. võeti riigi eelarvesse 7 miljonit marka laenuks Lääne Maavalitsusele gümnaasiumihoone ehitamiseks. Hoone valmis aasta pärast. Maavalitsuse palvel võttis Haridusministeerium õppeasutise riigikoolide võrku 1. apr. 1928. Nüüd avanes võimalus sisustada uut koolimaja tarviliku inventariga ja varustada vajalikkude õppevahenditega. Läänemaa õpetajateseminaril likvideerimisel 1932. a. kevadel sai gümnaasium endale ühe osa selle õppeabinõudest ja sisseseadust. Raamatukogu sisaldab ca 10 000 köidet. Tänapäevani on gümnaasium välja saatnud humanitaarharus 14 lendu (284 lõpetanut) ja reaalarus 8 lendu (138 lõpetanut), kokku 422. 1934. a. maksmapandud keskkoolireformi kohaselt asutati gümnaasiumi juurde keskkool, millest avati 1934. a. 1. aug. I (5. õppeaasta) ja III (7. õppeaasta) klass, 1935./36. õp.-a. II ja IV kl. Õppemaks keskkoolis on 40 kr., gümnaasiumis 45 kr. On loota, et avatud keskkooli juurde avatakse tulevikus ka uuetüübiline 3-klassiline gümnaasium.

Iseseisvuse algaastaise kuulub ka teise keskkooli, Läänemaa õpetajateseminarirajamine. Nimetatud õppeasutise avamise otsustas Vab. Val. 1. IX 1920. Selle põhjustajaks oli kutseliste algkooliõpetajate puudus Läänemaal. Ka pidi kool keskkoolina tõstma Läänemaa kui hariduslikult võrdlemisi mahajäänud maa üldhariduslikku taset. Kooli direktoriks määrati Joh. Käis, kes aga loobus kohast ametisse astumata. Tegelikult sai esimeseks direktoriks Joh. Öunapuu, kes alustas kooli korrastamise tööd 1920. a. detsembris. Et koolil puudusid omad ruumid, siis alustas seminar tööd Läänemaa ühiskõnnuasiomi ruumes õhtupooliti. Suurem osa esimesi õppejõude saadi sama kooli õpetajateperest. Õppetöö algas 17. jaan. 1921 ettevalmistus-, I ja II seminariklassiga. Järgmisel aastal jätkati Haapsalus tööd 4 klassiga, ühtlasi asuti omade ruumide hankimisele. Jälgides tollal moodsat hüüdsõna „keskkoolid maale“, otsustas vastav komisjon asutada seminari Uuemõisa, 3 km linnast eemale. Seal omandati koolile Põllutööministeeriumilt 172 ha suurune maaala ühes enamiku mõisahoonetega. Need aga ei olnud kõlvulised ega küllalt ruumikad kooli paigutamiseks, seepärast tuli teostada põhjalik ümberehitus. Ehitamine kestis 2½ aastat, 1921.—23. a. Seminaripeahoone, internaadi ja õpetajate elamu valmishitamine läks maksma üldse 470 000 kr. Ruumid olid avarad, kuid vanust hooneist ümberehitatuna mitte laitmatud. Uues koolimajas algas õppetöö 1923./24. õppeaastal.

Läänemaa seminar töötas üldjoontes samul aluseil nagu kõik tolleaegsed seminarid: ta moodustas kuueklassilisele algkoolile järgneva keskkooli kuueaastase kursusega, mille lõpetajad said gümnaasiumi lõpetaja õigused, ühtlasi ka algkooliõpetaja kutse, hiljemini õpetaja kandidaadi õigused.

tis oli ühis kool, nagu teisedki seminarid, õpetus tasuta. Töö toimus alg-aastail õppenõukogu poolt väljatöötatud kavade järgi. 1923. a. kehtimahakannud Seminaride seadus määras küll õpetatavad ained, kuid jättis koolidele kavade koostamisel siiski suure vabaduse. Suur maa-ala ühes endise mõisa-aiaga võimaldas õpilastele praktilist õpetust põllunduses ja aianduses ühes lisaainetega. Et kooli asukoht oli linnast eemal ja klasside arv vahepeal kasvanud, tuli õpetajate koosseisu aasta-aastalt täiendada. Üldiselt oli õppejõudude koosseis tervel kooli teotsemisajal väga muutuv. Mittepüsivad olid ka kooli juhatajad. Eriti suure hoobi andis kooli kujunemisele esimese direktori J. Õunapuu surm. Juhatajatena toimusid veel K. Lipp, J. Ruus, A. Fluss ja endine koolinõunik J. Karell. Kooli juures oli internaat, mida kasustas üle 100 õpilase. Õpilased kuulusid suuremalt osalt kehvemasse kihti, seepärast olid vajalikud igakuised 5- — 10-kroonised abirahad, mida maksti Haridusministeeriumi poolt. Abirahasid andis ka Maavalitsus. Ühiselu soodustas õpilasorganisatsioonide tegevust. Seminaris töötas õpilasomavalitsus, õppuriühing ja viimase juures arvukas hulk harrastusringe. Harjutuskool avati seminarid järele 1922. a. sügisel. See töötas liitklassidega osalt vastava praktika võimaldamiseks, osalt rahvakehva ümbruse tõttu. 1926. a. asutasid endised õpilased vilistlaskogu, kes toetas õpilasi abirahadega ja laenudega, ühtlasi hoidis alal sidet lõpetajate vahel.

Õppeasutis töötas 1921.—32. a.-ni. Seminaride sulgemist algas Haridusministeerium järk-järgult 1930./31. õppeaastast. 1930. a. ei võetud enam uusi õpilasi I klassi. Töö ilma nooremate klassideta kestis kaks aastat. 1932. a. kevadel suleti kõik seminarid üle riigi, muu hulgas ka Läänemaal. Viimase kolme klassi õpilased viidi üle Tallinna pedagoogiumi, kus neile võimaldati kursust lõpetada seminarid kava järgi. Üksikud siirdusid Tartu pedagoogiumi. Viimased seminaristid lõpetasid kursuse 1935. a. kevadel. Seminarid sulgemisega likvideerus ka algkool 1932. a. Esimene lend pääses Läänemaa seminarist 1924. a. Üldse andis õppeasutis Uuemõisas umbes 190 noort algkooliõpetajat, lisaks ligi 100 lõpetajat Tallinnas ja Tartus.

Läänemaa seminarid õpilasist pärines suurem osa Haapsalust ja kodumaakonnast. Maksuta keskkoolina võimaldas õppeasutis paljudel kehvemaile noorile saada keskharidust, kusjuures noored haritlased ei läinud kaduma oma maakonnale, sest valdav osa lõpetajaid töötas algkooliõpetajaina Läänemaal.

Puhtkutsehariduse alal ei päritud endiselt võõrilt koolivõimudest midagi. Siin on tulnud iseseisvuse ajal alata ettetöötamata tööpõllul. Vanim kutsekool Läänemaal on Vigala põllutöö kool, mis algas tegevust 1. mail 1920. Kool asetseb endises Vana-Vigala mõisa härrastemajas (vt. 65. joon.).

Kursus on 2-aastane. Vastu võetakse 6-kl. algkooli lõpetajaid mõlemast soost, vähemalt 16 aasta vanuses. Õpilased elavad internaadis. Õpetus koolis on tasuta, samuti internaadis korter ühes kütte ja valgustusega. Toiduaineid toovad õpilased kodunt või tasuvad nende eest rahas 8—10 krooni kuus. Õppetöö algab 1. nov. ja kestab mai alguseni. Suvekuudel on õppepraktika, mille õpilased õiendavad soovi järgi koolitalus, kuski eeskujulikus majapidamises või kodutalus. Talvel on kooli töökojas praktilise ainega käsitöö õppinud meistri juhatusel ja praktiline karjatalitus. Teoreetilist aineist õpetatakse loomakasvatust, aiatööd, talundi korrustust, maaparandust, põllutöömasinate tundmist, maamõõtmist, metsandust jne., lisaks niipalju loodusteadust ja matemaatikat, kui eelnimetatud õppeainete käsitamiseks vajalik. 1932. a. alates töötas kooli juures aianduse eriklass 2-aastase kursusega, millesse toimus vastuvõtt üle aasta kevaditi. Aiandusklassis on õpilaste arv piiratud

15-ga, töö kestab kogu aasta. Suvel töötavad õpilased kooli aias ja saavad selle eest aasta läbi tasuta ülalpidamist. Suvise praktika ajal on tasuta ülalpidamine ka koolitalus praktikal olevail põllutööklassi õpilasil. Õppekavas on ainult aiandus tegelikkude aednikkude ettevalmistamiseks. Talvekuil on õpetus teoreetiline. Vastuvõtu ja õppimise tingimused on samased kui põllundusklassis. Põllutöökool koos aiandusklassiga omab vastavaid õppeabinõusid ja raamatukogu õpilastele kasutamiseks. Kooli juhatajaks on agr. Illimar. Peale juhataja on ametis kaks põllutöö- ja kaks aiandusõpetajat, tegelikke majapidamistöid aga juhib valitseja.

Kooli kestuse ajal, s. o. 15 aasta jooksul, on koolist läbi käinud üle 300 õpilase; neist on suurem osa kursuse lõpetanud. Enamik õpilasi pärineb Läänemaalt. Kooli lähim ümbruskond — Vigala kihelkond — on andnud 42% kogu õpilaskonnast. 1935./36. õ.-a. on koolis 20 põllutöö- ja 21 aiatööõpilast.

Tundmatu foto 1934. a.

93. joonis. Orgita kodumajanduskool Märjamaa khk.

1928. a. asutas Maavalitsus Põllutööministeeriumi toetusel Orgita mõisa kodumajanduskooli. Õppeasutis algas tegevust 16. jaan. 1928. Kooli ülalpidamiskulud kannab Lääne Maavalitsus. Kool läheb iga aasta maksma keskmiselt 1500 — 1700 kr. 1935./36. a. eelarvesse on võetud kooli ülalpidaja poolt 1750 kr. Õppejõudude palgad tasus Põllutööministeerium 1. apr-ni 1935. Sellest ajast peale kuulub pedagoogiline järelevalve Haridus- ja Sotsiaalministeeriumile, ühes sellega ka õppejõudude tasude maksmine. Koolil on kolm alatist õppejõudu ja üks tunniandja alates 1933. a-st, enne seda aga teotses 4 õpetajat. Koolijuhatajaiks on olnud Hilda Marlant, Leontiine Kolk ja 1933. a-st alates Agnes Lutter-Käsuper.

Asutis on üheaastase kursusega, kusjuures õppenädalate arv on vähemalt 42. Tegevus algab jaanuaris ja lõpeb detsembris. Suvel on 3-nädalane vaheaeg. Kooli võetakse õpilasiks algkooli lõpetajaid, kes vähemalt 15—16 aastat vanad. Õppemaksu ei ole. Toitlustuse eest ühislauas tuleb maksta 8—10 kr. kuus, kusjuures raha asemel võib tuua toiduaineid. Korter ühes kütte ning valgustusega ja õppeabinõud on tasuta. Õppeaineina on koolis toit-aineõpetus, toitude valmistamine, kodukorraldus, käsitöö, kudumine, aiandus, mesindus, koduloomade ja -lindude kasvatus jm. Kooli lõpetanuile antakse taluperenaise kutsetunnistus.

Koolil on õpilaste jaoks laenu- ja toetusfond, millele pani aluse Põllutöoministeerium. Kehvemail ja paremail õpilasil on sealt võimalik saada protsendita laenu ja toetust. Kooli lõpetanuist on 75% tegevuses kodutalus ja 25% mitmesugustel aladel, neist umbes pooled linnas majateenijaiks. 123 lõpetanust on 106 pärit Läänemaalt, Haapsalust 1, ülejäänud teistest maakondadest ja linnadest. Koolile kuulub keskmise suurusega talu. Kooli kestvuse ajal on ümber ehitatud vanu kõrvalhooneid ja ehitatud ka uusi; on saadud korralik sigala, karjalaut, kanala ja kasvahoone. Õpilased praktiseerivad talu majapidamises, kuid ei käi põllul tööl.

1935. a. avati Penijõe mõisas (3 km Lihulast) põllutöö- ja karjatalitajate kool. Kooli ülalpidajaks on Põllutöoministeerium. Juhatajaks on agr. A. Tomberg. Õppeasutis töötab kahe haruga: 6-kuine põllutöö talvekool ja aastase kursusega karjatalitajate kool. Kooli võetakse algkooliharidusega mõlemast soost õpilasi. Õpetus on tasuta, lisaks annab kool kasvandikele priikorteri, -kütte ja -valgustuse.

Koolis õpetatakse emakeelt, põllumehe arvuteadust ja kirjavahetust, põldvilja-kasvatust, loomakasvatust, talu korrastamist, taluraamatupidamist, ühistegevusõpetust, maaparandust ja -mõõtmist, käsitööd poistele — puu-, raua-, naha- ja nõõritöid, tütarlastele — toitude valmistamist ja õmblustööd.

Tööstusliku kutsekooli asutamise algatas Maavalitsus. Vastavalt Maavalitsuse poolt esitatud sooviavaldisele otsustas Vab. Valitsus 9. XII 1925 avada Haapsalus meeskütsekooli. Kool algas tegevust 1. okt. 1926. a. kahe osakonnaga — puu- ja metallitööde alal; kursuse kestus kummaski osakonnas 3 a. Hoonete ostmiseks andis Haridusministeerium koolile toetust 500 000 mk. Õpperaha koolis ei ole. Õppejõudude palgad tasub Hamin, majanduslikud kulud kannab Maavalitsus. Õppejõududena registreeriti ametisse: juhataja, 2 meistrit-instruktorit ja 4 tunniandjat; käesoleval ajal on õppejõude, peale juhataja, 3 instruktorit ja 11 tunniandjat. Esimeseks juhatajaks valiti P. Tammi, selle lahkumisel 1931. a. ins. A. Spuuh.

Õppetöö algul puudusid koolil tööõpetuse alal hädavajalikumadki tööriistad. Nende muretsemiseks andis HSM koolile 400 000 mk. toetust. 1927. a. sügiseks ehitati kooli maa-alal asuv kivist ait ümber õppetöökojaks. Õpilaste arv koolis on pidevalt tõusnud, 1926./27. a. okt. oli see metallitööosakonnas 18, puutööosakonnas 7, 1935./36. a. vastavalt 47 ja 26. Kooli on lõpetanud 1935. a-ni metallitööosakonnas 54, puutööosakonnas 21 õpilast.

1935. a. sügis kujunes Läänemaa tööstuskooli elus murranguaastaks. Vab. Val. otsustas lubada avada koolis Läänemaa tööstusliku keskkooli eelklassi 1. novembrist s. a. Seega kujuneb kool tulevikus 4-aastaseks kutseskeskkooliks, mis võimaldab õpilasil jätkata õppimist oma erialal ka üliskoolis.

Iseseisvuse ajal on teostunud ka kohalikkude rootsi rahvusest elanikkude hariduspüüded, millest tähtsaim on emakeelse alg-

hariduse saamine. Kuid rootslasile on võimaldatud emakeelse hariduse jätkamine nii kutse- kui ka üldhariduslikus koolis. Kutsehariduse alal töötab rootsi rahvaülikool ning põllutöökoos, mis asub Noarootsis Pürksi mõisas. 1920. a. rentis Põllutöoministerium nimetatud mõisa südame ühes hoonete, 30 ha põllu- ja 45 ha heina- ning karjamaaga Rootsi Haridusseltsile kooli asukohaks. Kooli asutajaks ja ülalpidajaks on nimetatud selts. Koha peal juhib kooli seltsi kohalik osakond.

Kool allub Põllutöoministeriumile, kes tasub õpetajate palgad, ja saab rohkel määral toetust ka Rootsist. Kooli juhatajad ja õpetajad on olnud peale üksikute tunniandjate kõik Rootsi või Soome rootslased. Kooli ülesandeks on tõsta kohalikkude rannarootslaste kultuurilist kui ka majanduslikku taset. Selles mõttes on olulisim püüe õpetada elanikele, kelle peamiseks tululallikaks on tänini olnud kalapüük, intensiivsemat ning moodsamat põllundust eriti kohalikkude olude kohaselt. Lisaks põllundusele õpetatakse rahvaülikoolis aiandust, käsitööd ja kodumajandust. Kursuse kestus on üks aasta. Õppetöö algab novembris ja lõpeb mais. Töö kestab normaalselt 25 õppepäevalt, 46 tundi nädalas. Koolis õpetatakse järgmisi aineid: rootsi ja eesti keelt, ajalugu, maateadust, matemaatikat, maamöötmist, kaardijoonestamist, tervishoidu, füüsikat, keemiat, botaanikat, zooloogiat, põllundust, maaparan-dust, aiandust, koduloomade õpetust ja nende tervishoidu, piimandust, põllu-majandust ühes raamatupidamisega, ehitusõpetust ühes joonestamisega, ühis-konnaõpetust ja laulmist. Peale selle õpivad naisõpilased veel kudumist ja käsitööd, toitainete õpetust ja lastehoidu. Meesõpilastega harjutatakse käsi-töist puu-, raua- ja sadulsepatööd. Lisaks teoreetilisele ainele teevad õpi-lased praktilisi töid põllul ja laudas, naisõpilased ka kooliköögis ja majapidamises. Õpetus on tasuta. 1935. a-ni on lõpetanud 14 lendu. 15. lend koosneb 11 mees- ja 12 naisõpilasest. Põllundusliikude ja kodumajanduslikkude tead-miste ja oskuste levitamiseks kohaliku rahva keskel on korraldatud kooli juures palju lühiajalisi kursusi.

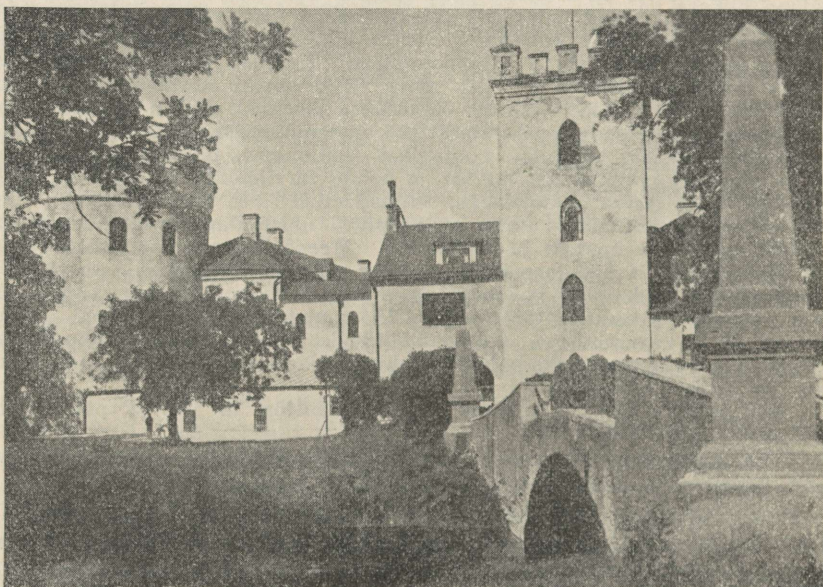
Alates 1936./37. õ.-a. alluvad Vigala, Penijõe ja Pürksi põllutöökoos Haridusministeriumile.

1931. aasta sügisel teostus kohalikkude rootslaste ammune igatsus haridusalal — rootsikeelse gümnaasiumi asutamine.

Rootsi eragümnaasium avati Haapsalus 28. VIII 1931. Kooli avamine sai võimalikuks konsul Folke Bökman'i annetise tõttu; ta kinkis selleks otstarbeks 25 000 Rkr., mis olid mõeldud kooli ülalpidamiseks esimese 5 aasta jooksul. Õppeasutis alustas esimesel aastal tööd I gümnaasiumi klassiga (7. õppeaasta). Kooli ülalpidajaks on Rootsi Hariduse Selts Eestis (*Svenska Odlingens Vänner*). Et rootsi vähemusrahvusel puudus seni teiste vähe-musrahvuste kõrval oma emakeelne õppeasutis, siis otsustas HSM vastu tulla Rootsi Hariduse Seltsi palvele ja lubas avatavale koolile kasutada Läänemaa ühisgümnaasiumi ruume ja õppeabinõusid ruu-mide kasutamise tegelikkude kulude eest. Õpilaste arv oli esimesel aastal 22, millest 1935./36. õ.-a. on jõudnud viimasesse gümnaasiumi klassi 11, ülejäänud aga on koolist lahkunud. Kool saadab välja 1936. a. kevadel oma esimesed abituriendid.

Konsul Bökman'i toetus, 5000 Rkr. aastas, osutus aga mitteküllaldaseks, et ülal pidada mitut klassi, ja sellepärast otsustas Rootsluse Alalhoidmise Seltsi Stokholmi Osakond (*Stockholms avdelning av Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet*) tulla abiiks koolile ja korraldas Rootsi seltskon-nas vastava korjanduse. Peale selle on kool saanud toetust Rootsi riikliku

loterii summadest. Viimasel ajal on loota, et kooli ülalpidamise kulud võetakse Rootsi riigi eelarvesse, eriti sellepärast, et 1935./36. õ.-a. lõpevad konsul Bökman'i ainelised kohustised kooli vastu. Õpetus koolis on tasuta. 1934./35. õ.-a. oli koolis 2 ja 1935./36. õ.-a. 3 riigirootslast-õpetajat. Suur huvi kooli vastu Rootsis laseb oletada, et nimetatud kool aitab kaasa eestlaste ja rootslaste vaimsele lähenemisele ka väljaspool kodumaa piire. Koolile on annetatud raamatuid, õppeabinõusid, kaarte, tabelleid jne. mitmete äride, isikute ja asutiste poolt Rootsis. E. V. Haridus- ja Sotsiaalministeerium toetab kooli iga aasta 1500 krooniga. Mõned õppeained, nagu Eesti ajalugu, Eestimaa geograafia ja kodanikuõpetus on eesti keeles, samuti ka riigikaitseõpetus, mis aineis aga toimub õpetus rootsi keeles. Koolil on praegu 4800-kõiteline raamatukogu, mis on peaaegu tervena kogutud Rootsis. 1935. a. sügisel asutati gümnaasiumi juurde keskkool, millest avati III kl. 29 õpilasega; gümnaasiumiklassidest töötab samal ajal III, IV ja V kl. kokku 33 õpilasega.

K. Kalamehe foto.

94. joonis. Koluvere riigi-hoolekandekool Kullamaa khk.

Ainulaadse õppeasutisena terves riigis töötab alates 1924. a. novembrist Koluvere lossis Riigi hoolekandekool. Õppeasutise ülesandeks on halva kalduvusega lapsi kõlblalt parandada ja neid ette valmistada ausale elule. Kasvandikeks võetakse vastu poeglapsi HM-i Koolivalitsuse otsuse põhjal. Vastu ei võeta: idioote, vaimuhaiged, puudulikkude meeltega, füüsilisele tööle kõlbmatuid ja kohtu poolt kuritegevuse pärast karistatud. Seega on Hoolekandekool kasvatus-, aga mitte karistusasutis.

Kasvandikuks võib olla poiss 7. eluaastast alates kuni 17. eluaasta lõpuni. Hoolekandekoolis saavad kasvandikud toitu, rõivastist, korterit ja koolitarbeid koolilt. Jõukad lastevanemad on kohustatud selle eest tasuma söögi- ja

varustusraha, vaeste laste kulud aga kannab riik. Õppetöö toimub koolis avalikkude algkoolide õppekava alusel, ainult tööõpetust on kavades ette nähtud suurema tundide arvuga. Seega luuakse igale kasvandikule võimalus ära õppida mingi praktiline töö sedavõrd, et koolist lahkudes võib leida endale teenistuse. Teotsevad järgmised töörühmad: puutöö, kõite-papptöö, kingsepa-, rätsepa-, sepa- ja põllu-aiatöö. Peale selle on võimalus õppida vabal ajal puhkpille, viiulit ja fotot. Praktiliste tööde õpetamiseks on koolil töökojad kaastavate sisseseadudega. Põllumajandus-aianduse alal töötavad kasvandikud vaasta kooli 90-hektaarilises talus ning 3-ha-lises viljapuu-keeduviljaaias, mesilas ja kasvahooneis. Õppetöö kestus on võrdne linna algkoolidega. Suvevaheajal on iga kasvandik kohustatud tegema kooli kasuks praktilist tööd kas põllul või töökodades. Koolis teotsevad ka mitmesugused kasvatusesmärgiga õpilasingid. Ei puudu ka sportimine ja teised meelelahutused. Kasvandike tervishoiu järele valvab kooliarst. Esimese juhatajana teotses G. V e h m, alates 1929. a. novembrist V. K ü p p a r. Õpetajad-kasvatajad on peale õpetajakutse omandanud vastavate eriainate õpetamise oskuse. Kingsepp, rätsep, aednik, sepp ja põllumajapidamise juhataja on ametialaliste oskustega isikud. Kasvatustöö toimub koolis HSM-i Koolivalitsuse poolt kinnitatud kodukorra alusel, mis on rajatud kõvale distsipliinile ja milles on kasvandikele ette nähtud ergutuseks mitmesuguseid soodustusi ja karistuseks mitmeid abinõusid, viimaste hulgas koguni kehaline karistus. Koolist lahkunud kasvandikud on siirdunud mitmesugustele tööaladele. Jälgides nende käitumist, selgub, et 15—20% neist on langenud tagasi kuritegevusele, ülejäänud 80—85% aga teenivad endale elatist iseseisvate ja ausate kodanikkudena.

Lahendamata haridusprobleemina on püsinud Lõuna-Läänemaa keskkooli küsimus võimaliku asupaigaga Lihulas. Sealsete omavalitsuste, organisatsioonide ja tegelaste poolt on seda mõtet korduvalt liikuma pandud, viimati 1935. aastal.

Esimesed seltskondliku elu alghed maakonnas ulatuvad XIX saj. keskele. Esimeseks avaldusvormiks on laulukoorid köstrite või koolmeistrite juhatusel. Et need polnud kuski registreeritud, on mälestused nende tegevusest hääbunud ühes tolleaegsete nimetuks jäänud tegelastega. Vanim säilinud teade laulukooride tegevusest on 1851. a. Mihklist. Sealse kirikuõpetaja W. Schmidt'i õhutusel on kihelkonna koolmeistrid asutanud koori ja käinud kordamööda kirikus laulmas. Vanim teada olev laulukoorijuht Mihklis, aga ka kogu Läänemaal, on Veltsa valla Piisu koolmeister Adu Andrus. Üldiste laulupidude virgutus ei ulatunud nimetamisväärselt kaugele Läänemaal. Kuigi läinud sajandi viimasel veerandil oli siin koore olemas, siis vähemalt Tartu laulupidudest 1879. ja 1894. a. ei võtnud osa ükski koor Läänemaalt. Kuid 1896. a. Tallinnas peetud VI laulupeol laulis ka läänlasi. Samal aastal peetud Läänemaa laulupeol esineb juba umbes 500 tegelast.

Vanim seltskondlik organisatsioon maakonna mandriosas on Lihula Vabatahtlik Tuletõrje Ühing, asutatud 1876. a. Siin on organiseerimist ilmselt soodustanud aleviku õhkkond ja pealegi pole üritus puhteesti ettevõtte.

Esimesi rahvuslikke organiseerimiskatseid tekib Kullamaal ja Vigalas. Kullamaal oli esimeseks seltskondlikuks koondiseks Eesti Aleksandri Kooli Abikomitee, mis korraldas 1883. a. suvistepühade ajal esimese rahvapeo Läänemaal. Peale kõnede haagikohtunikult ja kohalike koolmeistritelt kanti ette näidend „Nujuni kosjasõit ehk

naine oheliku otsas“. Esinesid Kasti segakoor ja Pärnu-Jaagupi pasunakoor. Kavva kuulus ka näitemüük. Pidu andis 500 rubla sissetulekut, mis saadeti Peakomiteele. Järgnes pasunakoori asutamine, mis teostati 1885. a. 1890. a. 27. märtsil kinnitati siseminister Plehve poolt Kullamaa Muusika Seltsi põhikiri, missugune selts on vanim hariduslik ühing Läänemaal. Kullamaa naaberkihelkonnas Vigalas tehti seltsi asutamisega algust veelgi varem, 1878. a. Ent asutajail tuli kohalike mõisnike ja kirikuõpetaja vastuseisu tõttu võidelda 15 aastat, sest alles 1893. a. kinnitati ametivõimude poolt Vigala Muusika Seltsi põhikiri ja sedagi tänu kohalikule ap. õigeusu preestrile Sepale. Vanemaid ühinguid maakonnas peale juba nimetatute on umb. 1881. a. asutatud Veltsa valla Tulekinnituse Selts ja Kullamaa Põllumeeste Selts 1899. a. Viimane taoteli puhtmajanduslikkude ürituste kõrval ka kultuurilisi sihte.

Nii majanduslikkude kui ka hariduslikkude ühingute asutamine muutub hoogsaks käesoleva sajandi esimesil aastakümneil kuni Maailmasõja puhkemiseni.

Kultuurilise eesmärgiga seltsi asutatakse peamiselt Haridusseltside nime all 1905. a. Ridalas, 1907. a. Lihulas, Hanilas ja Kullamaal, 1909. a. Lääne-Nigulas, 1910. a. Mihklis. Samast perioodist on pärit esimesed seltside raamatukogud: esimene 1907. a. Eestimaa Rahvahariduse Seltsi Kullamaa Haruseltsi ja 1909. a. Lääne-Nigula Haridusseltsi oma. Majanduslikke ühinguid tekkis samal ajal paljudes kihelkondades: laenu- ja hoiuühingud 1908. a. Mihklis, 1909. a. Hanilas, 1911. a. Märjamaal, 1912. a. Vigalas; vastastikused tulekindlustusseltsid: Ridalas 1900. a. ja 1905. a. ja mujal; põllumeesteselts: umb. 1908. a. Mihklis, 1910. a. Märjamaal, Ridalas, Lääne-Nigulas ja Varblas, 1912. a. Vigalas, 1917. a. Lihulas; tuletõrjeühing 1913. a. Märjamaal. Ka esimeste ühiskaupluste asutamine langeb sellesse ajajärku.

Kultuuriliselt tähtsaimad on põllumeesteseltsid ja osalt ka tuletõrjeühingud, sest need täidavad mitmel pool ka puhthariduslikke funktsioone. Neil ühinguil on oma seltsimajad, kus korraldatakse ümbruskonna peod (Kullamaal, Lihulas), või täitsid nad koha peal kõiki hariduslike organisatsioonide funktsioone, omades pasuna- ja laulukoore ja näitetruppe (Märjamaa, Varbla).

Sõjaaega iseloomustab kõikjal seisak enamiku tegelaste sõjaväkke mineku tagajärjel. Põludisid korraldatakse mõnel pool, kuid seltside liikmete arv langeb üksikuteni. Nii kestis olukord omariikluse saabumiseni. Kultuurilisi sihte taotlevad ühingud puudusid enne iseseisvusaega kahes kihelkonnas: Kirbla ja Martnas. Esimeses asutati vanim selts — Kirbla Põllumeeste Selts — 1919. a., Martnas Haridusselts samal aastal. Martnas oli asutatud enne sõda põllumeesteselts, kuid see ei alanud üldse tegevust. Ametlikult registreeritud seltside puudumine ei tarvitse aga tähendada igasuguse seltskondliku elu puudumist nimetatud kihelkonnas.

Iseseisvusa ajal on kasvanud nii majanduslikkude kui ka kultuuriliste ühingute arv mitmekordseks. Ei leidu enam kihelkonda, kus ei töötaks hulk seltsi. Kõnelemata puhtmajanduslikest ühinguist, mis kuuluvad oma tegevusega tulunduslikku alasse, on seltsi-

elu intensiivsem Kullamaal ja Vigalas, ka Märjamaal ja Lihulas. Mitmes kihelkonnas takistab seltside tegevust levinud usuline liikumine, nagu Lääne-Nigulas, Noarootsis, Martnas.

Viimaseil aastail on levinud üle maa noorteorganisatsioonid. Nii on ÜENÜ-l Läänemaa mandril 7 osakonda, asutatud 1927.—33. a. Ülemaalse koondise moodustab „Lääne Maanoorte Ühendus“, mis kuulub Põllutöökoja kaudu „Ülemaalsesse Maanoorte Ühingusse“. Organisatsioonil on 700 liiget, kes kuuluvad 20 osakonda, neist mandril 14 — põllumeesteseltside noorteosakondi, maanoorteringe, noorte maatulundusklubisid ja ÜENÜ osakondade põllumajanduslikke harusid. Viimasel aastakümnel on levima hakanud naisorganisatsioonid — maanaiste- ja perenaisteseltsid, mida on asutatud alates 1928. a. Naisselts on enimalt Kullamaa ja Vigala kihelkonnas, kummaski 4.

Vabaharidustööd süvendab ja soodustab kehtivate seaduste järgi korraldatud rahvamajade võrk. Viimaseid on maakonnas (ilma Hiiumaata) 40. Et aga kõikjal pole suudetud püstitada vastavaid hooneid, täidavad 27 juhul koolimajad rahvamajade ülesandeid. Tähtsaks kultuuritöö vahendeiks on avalikud raamatukogud, osalt omavalitsuste, osalt organisatsioonide omad. Raamatukogude võrku kuulub 39 kogu.

Kohalikkude rootslaste vaimuelule andis liikumapaneva tõuke Paslepa seminari tegevus juba sealt tulnud õpetajate näol, kuid veel enam sidemete kaudu, mis tekkisid Rootsiga. Seminari õpetaja Thorén'i kaudu hakkasid levima siin Rootsist saadud ajalehed ja raamatud, viimased algul küll eeskätt vaimuliku sisuga. 1902. a. hakkasid koolitegelased J. Nyman ja H. Pöhl välja andma kalendrit kohalikele rootslasile, kus avaldati rahvustunnet äratavaid artikleid. 1903. a. asutas H. Pöhl Noarootsis karskusseltsi. Puhtkarskuseliste ülesannete kõrval kujunes selts ka sidepidajaks Rootsiga, kus muu hulgas koguti ja annetati seltsile raamatukogu — esimene rootsi raamatukogu Eestis. Rootsist saadud annetusile vaatasid Vene võimud viltu, nähes neis poliitilist tagamõtet.

Käesoleval ajal töötavad Noarootsis ja Vormsis rootsi kultuurühingu „Svenska Odlingens Vänner“ osakonnad. Ühingu korraldavad loenguid ja pidusid ja omavad raamatukogusid. Rootslaste majanduslikud ühingud, nagu Tuletõrjeühing Vormsis ja Noarootsis, Vastastikune Kindlustusselts ja Tarvitajateühing ning mõned muud vähemad, on Vormsis tekkinud Eesti iseseisvuse ajal.

Ülemaakonnaliste kultuuriliste üritustena on korraldatud Haapsalus mitu laulupidu.

Esimene neist peeti 23. ja 24. juunil 1896. a. Haapsalus „Kungla“ seltsi algatusel. Kuigi maal tollal teotses vähe seltsi, ilmus tegelasi kõikjalt üle maakonna, nii et kontserdist võttis osa umb. 500 lauljat. Ettekanded kestsid 2 päeva, teisel päeval olid korraldatud kooride lauluvõistlused. Laulukoore juhatas Miina Hermann, pasunakoore David Virkhaus. Teise maakonnalise laulupeo korraldajaks oli samuti „Kungla“. Pidu peeti 23. juunil 1913. a. vor-

miliselt Romanovite 300-aastase valitsemise mälestamiseks. Laulukoore juhatas C. Kreek. Kontsert koosnes eesti heliloojate töist, alati keisrihümniga ja lõpetati meie praeguse riigihümniga. Peale üldkooride ettekannete peeti veel vaimulik kontsert lossikirikus ja kanti kuursaalis ette kaks näidendit: peo eelõhtul H. Ibseni „Seltskonna toed“ ja peale kontserte L'Arronge'i „Hasemanni tütreid“.

1925. a. 28. ja 29. juunil pühitses Haapsalu suvituslinnana 100-aastast juubelit. Ühes nimetatud pidustustega peeti kohaliku muusikaseltsi „Heli“ korraldusel 3. Läänemaa laulupidu. Kavva kuulsid ettekanded laulukoorelt helilooja C. Kreegi ja pasunakoorelt J. Reintam'i juhatusel. Peale üldettekannete korraldati veel kontserte kuursaalis ja lossikirikus.

Neljandaks maakonnaliseks laulupeoks oli 2. aug. 1931. a. peetud Haapsalu laulupäev. Kontserdist võttis osa 23 laulukoori 583 lauljaga ja 7 pasunakoori 97 mängijaga. Laulukoore juhatas J. Simm ja pasunakoore V. Tago. Samal päeval korraldati lossikirikus vaimulik kontsert ja õhtul kanti ette laululaval vabaõhuetendusena A. Kitzbergi „Enne kukke ja koitu“.

Peale maakonna-laulupidude on korraldatud kihelkondades kohalikke laulupäevi, kusjuures esikohal on Kullamaa, kus 1935. a-ni on peetud 4 laulupäeva.

Ajakirjanduse algus Läänemaal dateerub 1886. a-st, mil 15. aprillist peale ilmus tollaegse linna politseimeistri, endise kingseppmeistri Joh. L. Michelseni väljaandel saksakeelne nädalaleht „Hapsaler Stadtblatt“. Vastutavaks toimetajaks oli Michelsen, kelle trükikojas ka lehte trükiti, tegevtoimetajaks Haapsalu pastor Leopold Rödder, saksastunud lätlane. Ajalehe tellimishind oli Haapsalus 1 rbl. 50 kop., poolaastas 1 rbl. Väljaspool linna vastavalt 2 rbl. 50 kop. ja 1 rbl. 50 kop. „Hapsaler Stadtblatt'i“ ilmus üldse 37 nr., 15. IV — 23. XII 1886, siis jäi ta seisma.

Järgmise katse tegid jällegi J. L. Michelsen ja L. Rödder. 1895. a. 1. V hakkasid nad välja andma kahekeelset nädalalehte „Гансальскій Листокъ“ „Hapsaler Wochenblatt“. Lehe sisu kirjutas saksa keeles pastor L. Rödder, vene keelde tõlkis kohtu-uuriija J. Bals. Lehte trükiti Michelseni trükikojas, selle tellimishinnaks aastas oli Haapsalus 1 rbl. 50 kop., mujal 2 rbl. 50 kop. Ajaleht ilmus sama aasta septembri keskpaigani.

Aasta 10 pärast hakkas Joh. Spuhl-Rotalia Haapsalus välja andma eestikeelset kuukirja „Majapidaja“. Ajakirja trükiti vahel Haapsalus, vahel Tallinnas. „Majapidaja“ oli sisukas ajakiri ja teda võeti algul lugejate poolt soojalt vastu, kuid korratu ilmumise tõttu kaotas ta hiljemini enamiku tellijaist. Väheste leviku tõttu lakkas ajakiri ilmumast 1912. a.

Sama aasta jõulul ilmus esimene kohalik ajaleht „Läänlane“. Ajalehe väljaandja oli ametlikult Mart Tamverk, tegelikult aga J. Spuhl-Rotalia. Viimane saatis umb. 600 proovinumbrit välja, ent tellimisi saabus alla 50. Nähes, et ettevõtte end ei tasu, loobus väljaandja üritusest. Järgmine „Läänlase“ nr. ilmus 1913. a. juunis, Läänemaa laulupeo puhul J. Neudorf'i väljaandel, kes oli kinnitatud ajalehe vastutavaks toimetajaks kuberneriga J. Spuhl-Rotalia asemele. Järgnevatil aastail ilmusid vaheaegadega mõned numbrid, vii-

mased ajakirja kaustas. Ajalehel oli 30 tellijat ja teda trükiti ja levitati umb. 300 eks. Ilumine lõppes 1916. a.

Edukamalt kui trükitud ajakirjandus teotsees Haapsalus käsikirjaline ajaleht. 1895. a. asutati Haapsalus eesti selts „Kungla“. Omavaheliste seisukohtade kaitsmiseks ja vastastele pihta andmiseks asutas rühmitis seltsiliikmeid käsikirjalise ajalehe, mis ilmus 1896. a. — 1916. a. Ajaleht kandis mitut nime, kauemat aega ilmus ta „Rändaja“ nime all. Peale seltsi asjade käsiteldi seal linna elu ja rahvuslikke küsimusi. Teravalt anti pihta sakslusele ja vene ametnikele. Ajaleht ilmus korrapäraselt neljapäeviti ja sel oli 20—30 lugejat. Lehte andis välja tisler Jüri Neudorf.

Eesti iseseisvuse ajal tehti esimene katse Läänemaal ajalehte välja anda 1925. a. suvel, mil Haapsalu Kaunistamise Selts ilmutas suve jooksul mõnikümmend numbrit „Haapsalu Teateid“. Ilumine lõppes suvitushooaja lõpuga sügisel.

Oma maakonna häälekandja asutamise mõte tekkis Läänemaa Ühisgümnaasiumi Vilistlaskogul. Kavatsus teostus detsembris 1927. a., mil hakkas ilmuma nädalaleht „Läänemaa“. Võistleja tekkis „Läänemaa“ uue nädalalehe „Lääne Elu“ näol, mis hakkas ilmuma 26. apr. 1928. a. Võitluses jäi alla „Läänemaa“, mis lakkas ilmumast 1929. a. suvel. Vahepeal oli hakanud ilmuma „Lääne Elu“ juba 2 korda nädalas. 6. sept. 1930. a. hakkas ilmuma jälle teine ajaleht, „Lääne Hääl“, ent see jäab seisma teise aastakäiguga. 1. juulist 1933 ilmuma hakanud „Lääne Teataja“ suletakse ametivõimude poolt märtsis 1934. a.

Käesoleval ajal (1936) jätkab ilmumist „Lääne Elu“. Ajalehel on eriväljaanne Hiiumaa jaoks, mis ilmub Kärklas „Hiiu Teataja“ nime all (algas 1934. a. jaanuarist). „Lääne Elu“ ilmub kaks korda nädalas E. Tamvergi väljaandel. Trükitakse ajalehte P. Tamvergi trükikojas Haapsalus.

A-13043